शिर्षक	ग्रंथकार	विषय	विस्तार (पुर्ण/अपूर्ण)	टिकाकार	आकार	पृष्ठे	लिपी	सामग्री	Lines per page	Letters per line	Condition & age (शके/विकम सवंत)	Additional Particulars / Remark
श्रीमद्भागवत ~~श्रीमद्भगवद्गीता~~ पंचम स्कंध	—	धर्मशास्त्र	पूर्ण	-	५/१४	५५०	संस्कृत	कागद				

M-2841

॥ अथ सचूर्णिकश्रीमद्भागवते षष्ठस्कन्धः प्रारम्भः ॥

४५

षष्ठस्कंधः

परीक्षिति
शुक
यमदूत
विष्णुदूत
अजामिल
विष्णुदूत
विश्वरूप
देव
वृत्रासुर
इंद्र
चित्र
अंगिरा
नारद
चित्रकेतु
शंकर
चित्रकेतु विमानोक
इंद्र
दिति

श्रीगणेशाय नमः ॥ अध्यायैकोनविंशत्या षष्ठ पोषणमुच्यते ॥ अतिलंघितमर्यादभक्तरक्षणलक्षणम् ॥ १ ॥तत्रादौ प्रथमे विष्णोर्दूतैः पातकिमोचनं ॥ तत्पापख्यापनायोक्तं याम्यैर्धर्मादिलक्षणम् ॥ २॥ राजोवाच ॥ हे ब्रह्मन् ! भवता क्रमेणादौ निवृत्तिमार्गः कथितः येन मार्गेण ब्रह्मणा सह मोक्षो भवति ॥१ ॥ पुनर्गुणसर्गभोगार्थं देहारंभमार्गःप्रवृत्तिलक्षणःकथितः ॥ २ ॥ अधर्मलक्षणाः नानानरकाश्च वर्णिताः ॥ ३ ॥ प्रियव्रतो

श्रीगणेशाय नमः ॥ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ राजोवाच॥ निवृत्तिमार्गः कथित आदौ भगवता यथा॥ क्रमयोगोपलब्धेन ब्रह्मणा यदसंसृतिः ॥१॥ प्रवृत्तिलक्षणश्चैव त्रैगुण्यविषयो मुने॥ योऽसावलीनप्रकृतेर्गुणसर्गः पुनः पुनः॥२॥ अधर्मलक्षणा नाना नरकाश्चानुवर्णिताः ॥ मन्वंतरश्च व्याख्यात आद्यः स्वायंभुवो यतः॥३ ॥प्रियव्रतोत्तानपदोर्वंश स्तच्चरितानि च ॥ द्वीपवर्षसमुद्राद्रिनद्युद्यानवनस्पतीन् ॥ ४ ॥ धरामंडलसंस्थानं भागलक्षणमानतः ॥ ज्योतिषां विवराणां च यथेदमसृजद्विभुः ॥ ५ ॥ अधुनेह महाभाग यथैव नरकान्नरः ॥ नानोग्रयातनान्नेयात्तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ६ ॥ श्रीशुक उवाच॥ न चेदिहैवापचितिं यथांहसः कृतस्य कुर्यान्मनउक्तिपाणिभिः ॥ ध्रुवं स वै प्रेत्य नरकानुपैति ये कीर्तिता मे भवतस्तिग्मयातनाः ॥ ७ ॥तस्मात् पुरैवाश्विह पापनिष्कृतौ यतेत मृत्योरविपद्यतात्मना॥ दोषस्य दृष्ट्वा गुरुलाघवं यथा भिषक् चिकित्सेत रुजां निदानवित्॥ ८ ॥

त्तानपदोर्वंशः । तच्चरितानि द्वीपखंडसमुद्रान् पर्वतान् उद्यानानि वनस्पतीन् ॥४॥ स्थानविभागलक्षणमानतो भूमंडलं ग्रहादीनां पातालादीनांच लक्षणं यथा विभुःससर्ज तथा त्वत्तः श्रुतम्॥५॥अधुना नरः उग्रयातनान् नरकान् येन न गच्छेत् तन्मे वद ॥६ ॥ श्रीशुक उवाच ॥इह मनोवाक्कायैः कृतस्य पापस्य मन्वादिभिरुक्तं प्रायश्चित्तं न करोति स नरके पतति । तस्मात् पापनाशाय मृत्योः पूर्वमेव प्रायश्चित्तं कुर्यात् ॥ ७॥८॥

---

१ वैश्वानरं यातीत्यादिना द्वितीयस्कन्धे । २ यथावत् । ३ क्रमेण योगोऽर्चिरादिप्राप्तिस्तेनोपलब्धो ब्रह्मा तेन । ४ येन मार्गेण । ५ दक्षिणेन पथाऽर्यम्णः पितृलोकं व्रजंति त इत्यादिना तृतीयस्कन्धे । ६ त्रगुण्यं स्वर्गादिसुखं विषयो यस्य सः । ७ निरन्तराध्याये पञ्चमस्यांते । ८ चतुर्थस्यादौ । ९ यस्मिन् । १० पंचमस्कन्धे ।

राजोवाच ॥ नरकपातहेतुत्वात् पापमात्मानोऽहितं जानन् प्रायश्चित्ते कृते भूयः पापं करोति ॥९॥ कदाचित् पापात् निवर्तते । पुनः पापे कृते प्रायश्चित्तं व्यर्थम् । तत्तु कुंजरशौचवत् मन्ये ॥ १० ॥ श्रीशुक उवाच ॥ हे राजन् ! सत्यमुक्तम् । अनधिकारित्वात् कर्मणा पापस्य समूलं नाशो न । प्रायश्चित्तं तु ज्ञानमेव ॥ ११ ॥ हे राजन् ! पथ्यमेवान्नं भुंजतो यथा व्याधयो न बाधंते तथा नियमादिकर्ता शनैस्तत्त्वज्ञानाय समर्थो भवति ॥ १२ ॥ केचित् तपसा ब्रह्मचर्येण शमेन दमेन त्यागशौचाभ्याम् ॥ १३ ॥ धर्मज्ञाः देहवाग्बुद्धिजं पापं नाशयंति अनलो वेणुमिव ॥

राजोवाच ॥ दृष्टश्रुताभ्यां यत् पाप जानन्नप्यात्मनोऽहितम् ॥ करोति भूयो विवशः प्रायश्चित्तमथो कथम् ॥ ९ ॥ कचिन्निवर्तते भद्रात् कचिच्चरति तत्पुनः ॥ प्रायश्चित्तमतोऽपार्थं मन्ये कुंजरशौचवत् ॥ १० ॥ श्रीशुक उवाच ॥ कर्मणा कर्मनिर्हारो न ह्यात्यंतिक इष्यते ॥ अविद्वदधिकारित्वात्प्रायश्चित्तं विमर्शनम् ॥ ११ ॥ नाश्नतः पथ्यमेवान्नं व्याधयोऽभिभवंति हि ॥ एवं नियमकृद्राजञ्छनैः क्षेमाय कल्पते ॥ १२ ॥ तपसा ब्रह्मचर्येण शमेन च दमेन च ॥ त्यागेन सत्यशौचाभ्यां यमेन नियमेन च ॥ १३ ॥ देहवाग्बुद्धिजं धीरा धर्मज्ञाः श्रद्धयान्विताः ॥ क्षिपंत्यघं महदपि वेणुगुल्ममिवानलः ॥ १४ ॥ केचित्केवलया भक्त्या वासुदेवपरायणा ॥ अघं धुन्वंति कार्त्स्न्येन नीहारमिव भास्करः ॥ १५ ॥ न तथा ह्यघवान् राजन् पूयेत तपआदिभिः ॥ यथा कृष्णार्पितप्राणस्तत्पूरुषनिषेवया ॥ १६ ॥ सध्रीचीनो ह्ययं लोके पंथाः क्षेमोऽकुतो भयः ॥ सुशीलाः साधवो यत्र नारायणपरायणाः ॥ १७ ॥ प्रायश्चित्तानि चीर्णानि नारायणपराङ्मुखम् ॥ न निष्पुनंति राजेद्र सुराकुंभमिवापगाः ॥ १८ ॥

॥ १४ ॥ केचित् केवलया भक्त्या संपूर्णं पापं नाशयंति भास्करो नीहारमिव ॥ १५ ॥ कृष्णार्पितप्राणः साधुसेवया यथा पूयेत तथा तपआदिभिर्न ॥ १६ ॥ यत्र नारायणपरायणाः साधवः तत्राघवान् पूयेत ॥ १७ ॥ आचरितानि प्रायश्चित्तानि नारायणपराङ्मुखं न पुनंति आपगाः सुरापूर्णं कुम्भमिव ॥ १८ ॥

१ दृष्ट राजदण्डादि श्रुतं नरकादि । २ अतः ।

यैः कृष्णपादारविंदयोः सकृत् मनो निवेशितं ते पूताः संतः स्वप्नेऽपि यमं तद्भटांश्च न पश्यंति ॥ १९ ॥ अस्योपरि विष्णुयमयोर्दूतानां संवादरूपमितिहासं शृणु ॥ २० ॥ पुरा कान्यकुब्जनगरेऽजामिलनामा कश्चिद् द्विजो दास्याः संगेन दूषितो नष्टाचारः आसीत् ॥ २१ ॥ स द्यूतचौर्यादिनिंदितवृत्त्या कुटुंबं पुपोष ॥ २२ ॥ एवं दास्याः सुतान् लालयतः सतः अष्टाशीतिवर्षात्मक आयुष्यकालो गतः ॥ २३ ॥ तस्य दश

सकृन्मनः कृष्णपदारविंदयोर्निवेशितं तद्गुणरागि यैरिह ॥ न ते यमं पाशभृतश्च तद्भटान् स्वप्नेऽपि पश्यंति हि चीर्णनिष्कृताः ॥ १९ ॥ अत्र चोदाहरंतीममितिहासं पुरातनम् ॥ दूतानां विष्णुयमयोः संवादस्तं निबोध मे ॥ २० ॥ कान्यकुब्जे द्विजः कश्चिद्दासीपतिरजामिलः ॥ नाम्ना नष्टसदाचारो दास्याः संसर्गदूषितः ॥२१ ॥ बंद्यक्षकैतवैश्चौर्यैर्गर्हितां वृत्तिमास्थितः ॥ बिभ्रत् कुटुंबमशुचिर्यातयामास देहिनः ॥ २२ ॥ एवं निवसतस्तस्य लालयानस्य तत्सुतान् ॥ कालोऽत्यगान्महान् राजन्नष्टाशीत्यायुषः समाः ॥ २३ ॥ तस्य प्रवयसः पुत्रा दश तेषां तु योऽवमः ॥ बालो नारायणो नाम्ना पित्रोश्च दयितो भृशम् ॥ २४ ॥ स बद्धहृदयस्तस्मिन्नर्भके कलभाषिणि ॥ निरीक्षमाणस्तल्लीलां मुमुदे जरठो भृशम् ॥ २५ ॥ भुंजानः प्रपिबन् खादन् बालकस्नेहयंत्रितः ॥ भोजयन् पाययन् मूढो न वेदागतमंतकम् ॥ २६ ॥ स एवं वर्तमानोऽज्ञो मृत्युकाल उपस्थिते ॥ मतिं चकार तनये बाले नारायणाह्वये ॥ २७ ॥ स पाशहस्तांस्त्रीन् दृष्ट्वा पुरुषान् भृशदारुणान् ॥ वक्रतुंडानूर्ध्वरोम्ण आत्मानं नेतुमागतान् ॥ २८ ॥ दूरे क्रीडनकासक्तं पुत्रं नारायणाह्वयम् ॥ प्लावितेन स्वरेणोच्चैराजुहावाकुलेंद्रियः ॥ २९ ॥

पुत्राः । तेषां कनिष्ठो नारायणो नाम्ना ॥ २४ ॥ स वृद्धस्तस्य कलभाषणादिक्रीडाः वीक्ष्य परं हर्षमवाप ॥ २५ ॥ भोजनपानादिना बद्धस्नेहः कालमागतं न वेद ॥ २६ ॥ एवं मृत्युकाले प्राप्ते सति नारायणे बाले बुद्धिं चकार ॥ २७ ॥ आत्मानं नेतुमागतान् भयानकान् त्रीन् पुरुषान् दृष्ट्वा ॥ २८ ॥ व्याकुलेंद्रियो भीतः सन्नुच्चस्वरेण नारायणेति बालमाजुहाव ॥ २९ ॥

१ कृतप्रायीश्चत्ताः । २ बंदीग्रहेण धनिकान्बध्वने निःक्षिप्य तेभ्यो धनाकर्षणेन । ३ प्लुतत्वे नीतेन । ४ नारायणायेति आजुहावेति केचिट्टीकाकृतो वर्णयन्ति ।

तदा म्रियमाणस्य हरिकीर्तनं निशम्य सहसा विष्णुपार्षदाः एत्य ॥३०॥ हृदयादजामिलमाकर्षतो यमदूतान् वारयामासुः ॥३१॥ तदा यमदूता स्तान् दृष्ट्वा जगदुः । धर्मराजस्य शासनं प्रतिषेद्धारो यूयं के ॥३२॥ कुतः आयाताः किं देवाः वा सिद्धाः ॥ ३३ ॥ सर्वे पद्मनेत्राः पीतवाससः किरीटकुंडलिनः ॥ ३४ ॥ शंखचक्रगदापद्मधारिणश्चतुर्भुजाः ॥ ३५ ॥ स्वतेजसा दिशां तमो दूरीकुर्वंतो नः किमर्थं निषेधथ॥३६॥शुक उवाच॥

निशम्य म्रियमाणस्य ब्रुवतो हरिकीर्तनम् ॥ भर्तुर्नाम महाराज पार्षदाः सहसाऽऽपतन् ॥ ३० ॥ विकर्षतोऽन्तर्हृदयाद् दासीपतिमजामिलम् ॥ यमप्रेष्यान् विष्णुदूता वारयामासुरोजसा ॥ ३१॥ ऊचुर्निषेधितास्तांस्ते वैवस्वतपुरस्सराः॥ के यूयं प्रतिषेद्धारो धर्मराजस्य शासनम् ॥ ३२ ॥ कस्य वा कुत आयाताः कस्मादस्य निषेधथ ॥ किं देवा उपदेवा वा यूयं किं सिद्धसत्तमाः॥३३॥सर्वे पद्मपलाशाक्षाः पीतकौशेयवाससः ॥ किरीटिनः कुंडलिनो लसत्पुष्करमालिनः ॥ ३४ ॥ सर्वे च नूत्नवयसः सर्वे चारुचतुर्भुजाः ॥ धनुर्निषंगासिगदाशंखचक्रांबुजश्रियः ॥३५॥ दिशो वितिमिराऽऽलोकाः कुर्वन्तः स्वेन रोचिषा ॥ किमर्थं धर्मपालस्य किंकरान् नो निषेधथ॥३६॥श्रीशुक उवाच ॥ इत्युक्ते यमदूतैस्तै र्वासुदेवोक्तकारिणः ॥ तान् प्रत्यूचुः प्रहस्येदं मेघनिर्ह्रादया गिरा॥३७॥विष्णुदूता ऊचुः ॥ यूयं वै धर्मराजस्य यदि निर्देशकारिणः ॥ ब्रूत धर्मस्य नस्तत्त्वं यच्च धर्मस्य लक्षणम् ॥३८॥ कथंस्विद् ध्रियते दंडः किं वाऽस्य स्थानमीप्सितम् ॥ दंड्याः किंकारिणः सर्वे आहोस्वित् कतिचिन्नृणाम् ॥३९॥ यमदूता ऊचुः ॥ वेदप्रणिहितो धर्मो ह्यधर्मस्तद्विपर्ययः ॥ वेदो नारायणः साक्षात् स्वयंभूरिति शुश्रुम ॥ ४० ॥

यमदूतैरेवमुक्ते सति ते प्रहस्य मधुरवाण्या तानूचुः ॥३७॥ यूयं धर्मराजस्य यदि किंकराः तर्हि धर्मस्य तत्त्वं ब्रूत ॥३८॥ अस्य कोऽपराधः । किं स्थानं योजितम्।अहो सर्वे दंड्याः किम्॥३९॥ इत्याकर्ण्य । यमदूताः ऊचुः ॥ वेदप्रेरितो धर्मः।तद्विपर्ययोऽधर्मः वेदो नारायणः इति शुश्रुम॥४०॥

१ कर्मिणः । २ श्रुतमिव भाति इत्यर्थः ।

येन स्वस्वरूपे रजस्सत्त्वतमोमयाः वर्णाश्रमादयो रच्यंते ॥ ४१ ॥ सूर्यः १ अग्निः २ आकाशः ३ वायुः४ गावः ५ सोमः ६ःसन्ध्या ७ अहः८
रात्रिः ९ दिशः १० जलम् ११ पृथ्वी १२ कालः १३ स्वयं धर्मः १४ एते देहिनः साक्षिणः ॥ ४२ ॥ एतैरधर्मो ज्ञातः सन् दंडो युज्यते ।
सर्वे कर्मानुरोधेन दंडमर्हंति॥४३॥ किंच देहवान् कर्म विना कोऽपि न । अतस्तेषां कर्मिणां पापस्यावश्यंभावित्वात् ते सर्वे दंडयोग्याः॥४४॥

येन स्वधाम्न्यमी भावा रजस्सत्त्वतमोमयाः ॥ गुणनामक्रियारूपैर्विभाव्यंते यथातथम् ॥४१॥ सूर्योऽग्निः खं मरुद्
गावः सोमः संध्याहनी दिशः ॥ कं कुः कालो धर्म इति ह्येते दैह्यस्य साक्षिणः ॥ ४२ ॥ एतैरधर्मो विज्ञातः स्थानं
दंडस्य युज्यते ॥ सर्वे कर्मानुरोधेन दंडमर्हन्ति कारिणः ॥ ४३ ॥ संभवंति हि भद्राणि विपरीतानि चानघाः ॥ का
रिणां गुणसंगोऽस्ति देहवान् न ह्यकर्मकृत् ॥ ४४ ॥ येन यावान् यथा धर्मोऽधर्मो वेह समीहितः ॥ स एव तत्फलं
भुंक्ते तथा तावदमुत्र वै ॥ ४५ ॥ यथेह देवप्रवरास्त्रैविध्यमुपलभ्यते ॥ भूतेषु गुणवैचित्र्यात्तथाऽन्यत्रानुमीयते ॥
॥ ४६ ॥ वर्तमानोऽन्ययोः कालो गुणाभिज्ञापको यथा ॥ एवं जन्माऽन्ययोरेतद्धर्माधर्मनिदर्शनम् ॥ ४७ ॥ मन
सैव पुरे देवपूर्वरूपं विपश्यति ॥ अनुमीमांसतेऽपूर्वं मनसा भगवानजः ॥ ४८॥ यथाऽज्ञस्तमसा युक्त उपास्ते व्यक्तमे
व हि ॥ न वेद पूर्वमपरं नष्टजन्मस्मृतिस्तथा ॥ ४९ ॥

अतोऽधर्मेण दंडं धर्मेण सुखं भुंक्ते ॥ ४५ ॥ हे देवप्रवराः ! इह जन्मनि कर्मणां सुखदुःखमिश्रत्वेन त्रैविध्यं भूतेषु गुणवैचित्र्यात् यथा
लभ्यते तथा जन्मांतरेऽनुमीयते ॥ ४६ ॥ धर्माधर्मौ भूतभाविजन्मनोःफलं दर्शयतः ॥ ४७ ॥ असौ यमोऽन्तर्यामी तेन जीवस्य धर्माधर्मयुक्तं
पूर्वरूपं पश्यति ॥ ४८ ॥ अज्ञो जीवो जन्मना नष्टस्मृतिः सन् पूर्वापरं न वेद ॥ ४९ ॥

१ स्वस्वरूपे । पुणाः शान्तत्वादयः नामानि ब्रह्मादयः क्रियाश्चाध्ययनाद्या रूपाणि वर्णाश्रमादीनि । ३ अभद्राणि । ४ भूतभविष्यये‍र्वसंताद्योः । ५ वसन्तादि । ६ संयमिन्यां देहे वा । ७ अनंतरम् ।

जीवः षोडशोपाध्यंतर्गतोऽपि ज्ञानकर्मेन्द्रियमनोविषयान् प्राप्नोति ॥ ५० ॥ लिंगशरीरं जीवे हर्षशोकभयार्तिदां संसृतिं धत्ते ॥ ५१ ॥ देही संसारे मुह्यन् निर्गमोपायं न जानाति ॥५२॥ अवशो जीवः स्वाभाविकगुणैः कर्म कार्यते ॥५३॥ जीवस्य पूर्वकर्मवशेन व्यक्ताऽव्यक्तरूपं स्थूलं सूक्ष्मं च शरीरं भवति ॥५४॥ जीवस्य प्रकृतिसंगेन विपर्ययो भवति । ईश्वरभजनात् मोक्षः॥५५॥ अयं श्रुतसंपन्नःसत्यवान् मंत्रवित् शुचिः॥५६॥

पंचभिः कुरुते स्वार्थान् पंच वेदाथ पंचभिः ॥ एकस्तु षोडशेन त्रीन् स्वयं सप्तदशोऽश्नुते ॥ ५० ॥ तदेतत् षोडश कलं लिंगं शक्तित्रयं महत् ॥ धत्तेऽनुसंसृतिं पुंसि हर्षशोकभयार्तिदाम् ॥ ५१ ॥ देह्यज्ञोऽजितषड्वर्गो नेच्छन् कर्माणि कार्यते ॥ कोशकार इवात्मानं कर्मणाऽऽच्छाद्य मुह्यति ॥ ५२ ॥ न हि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ॥ कार्यते ह्यवशः कर्म गुणैः स्वाभाविकैर्बलात् ॥५३॥ लब्ध्वा निमित्तमव्यक्तं व्यक्ताऽव्यक्तं भवत्युत ॥ यथायोनि यथा बीजं स्वभावेन बलीयसा ॥५४॥ एष प्रकृतिसंगेन पुरुषस्य विपर्ययः ॥ आसीत् स एव न चिरादीशसंगाद्विलीयते ॥ ॥ ५५ ॥ अयं हि श्रुतसंपन्नःशीलवृत्तगुणालयः॥धृतव्रतोमृदुर्दांतः सत्यवान्मंत्रविच्छुचिः॥५६॥ गुर्वग्न्यतिथिवृद्धानां शुश्रूषुर्निरहंकृतः ॥ सर्वभूतसुहृत्साधुर्मितवागनसूयकः ॥ ५७ ॥ एकदाऽसौ वनं यातः पितृसंदेशकृद्द्विजः ॥ आदाय तत आवृत्तः फलपुष्पसमित्कुशान्॥५८॥ ददर्श कामिनं कंचिच्छूद्रं सह भुजिष्यया॥पीत्वा च मधु मैरेयं मदाघूर्णितनेत्रया ॥५९॥ मत्तया विश्लथन्नीव्या व्यपेतं निरपत्रपम् ॥क्रीडंतमनुगायंतं हसंतमनयांतिके ॥६० ॥ दृष्ट्वा तां कामलिप्तेन बाहुना परिरंभिताम् ॥ जगाम हृच्छयवशं सहसैव विमोहितः ॥६१ ॥स्तंभयन्नात्मनात्मानं यावत्सत्त्वं यथा श्रुतम् ॥ न शशाक समाधातुं मनो मदनवेपितम् ॥ ६२ ॥

अहंकाररहितो गुर्वग्न्यतिथिवृद्धानां सेवकः ॥ ५७ ॥ एकदा पित्राज्ञया वनं गत्वा फलपुष्पसमित्कुशान् गृहीत्वा परावृतः ॥ ५८ ॥ तदा मार्गे कंचित् मदिरापानेन मत्तयाशूद्रया नग्नया क्रीडंतं शूद्रं ददर्श ॥ ५९ ॥ तया सह गायन्तं क्रीडंतम् ॥ ६० ॥ बाहुनाऽऽलिंगितां तां च दृष्ट्वा काममोहितः सन् ॥ ६१ ॥ ज्ञानेनात्मानं स्तंभयन्नपि मदनवेपितं मनो वशीकर्तुं न समर्थो बभूव ॥ ६२ ॥

१ मनसा । २ अनादि । ३ अदृष्टम् । ४ मातृसदृशम् । ५ पितृसदृशम् ६ परमेश्वरभजनात् । ७ धैर्यम् । ८ ज्ञानम् ।

कामेन व्याप्तस्तामेव ध्यायन् स्वधर्माद् भ्रष्टः ॥ ६३ ॥ ततस्तां गृहीत्वा पित्रादिद्रव्येण वशमानीय ॥ ६४ ॥ सतीं नवयौवनां स्वभार्यां त्यक्त्वा ॥ ६५ ॥ चौर्यादिना धनमानीय तस्याः कुटुंबं पुपोष ॥ ६६ ॥ असौ शास्त्राचारं समुल्लंघ्य पापं कृतवान् ॥ ६७ ॥ अतो दंडपाणेः समीपं नेष्यामः यत्र दंडेन शुध्यति ॥ ६८ ॥ इति श्रीभागवते० चू० षष्ठस्कंधेऽजामिलोपाख्याने प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ द्वितीयेवैष्णवैर्याम्यान्नाममाहा

तन्निमित्तस्मरव्याजग्रहग्रस्तो विचेतनः ॥ तामेव मनसा ध्यायन् स्वधर्माद्विरराम ह ॥ ६३ ॥ तामेव तोषयामास पित्र्येणार्थेन यावता ॥ ग्राम्यैर्मनोरमैः कामैः प्रसीदेत यथा तथा ॥ ६४ ॥ विप्रां स्वभार्यामप्रौढां कुले महति लंभिताम्[1] ॥ विससर्जाचिरात् पापः स्वैरिण्याऽपांगविद्धधीः[2] ॥ ६५ ॥ यतस्ततश्चोपनिन्ये न्यायतोऽन्यायतो धनम् ॥ बभारास्याः कुटुम्बिन्याः कुटुंबं मंदधीरयम् ॥ ६६ ॥ यदसौ शास्त्रमुल्लंघ्य स्वैरचार्यार्यगर्हितः ॥ अवर्तत चिरंकालमघायुरशुचिर्मलात् ॥ ६७ ॥ तत एनं दंडपाणेः सकाशं कृतकिल्बिषम् ॥ नेष्यामोऽकृतनिर्वेशं[3] यत्र दंडेन शुध्यति ॥ ६८ ॥ इति श्रीभागव० म० षष्ठस्कं० प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं ते भगवद्दूता यमदूताभिभाषितम् ॥ उपधार्याऽथ तान् राजन् प्रत्याहुर्नयकोविदाः ॥ १ ॥ विष्णुदूता ऊचुः ॥ अहो कष्टं धर्मदृशामधर्मः स्पृशते सभाम् ॥ यत्राऽदंड्येष्वपापेषु दंडो यैर्ध्रियते वृथा ॥ २ ॥ प्रजानां पितरो ये च शास्तारः साधवः समाः ॥ यदि स्यात्तेषु वैषम्यं कं यांति शरणं प्रजाः ॥ ३ ॥ यद्यदाचरति श्रेयानितरस्तत्तदीहते ॥ स यत् प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनु वर्तते ॥ ४ ॥

त्म्यमद्भुतम् ॥ श्रावयित्वा द्विजो विष्णोर्लोकं नीत इतीर्यते ॥ १ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ हे राजन् ! नीतिचतुराः विष्णुदूताः यमदूतवाक्यं श्रुत्वा तानाहुः ॥ १ ॥ विष्णुदूता ऊचुः । अहो कष्टं धर्मसभामधर्मः स्पृशति । अपापेषु दंडो वृथा स्यात् ॥ २ ॥ ये प्रजानां पितृवत् पालकाः तेषु यदि वैषम्यं स्यात् तर्हि प्रजाः कं शरणं यांति ॥ ३ ॥ श्रेष्ठो यद्यदाचरति तत् प्रमाणं लोकः कुरुते ॥ ४ ॥

---

१ पारिणीताम् । २ कटाक्षैर्विद्धा धीर्यस्य सः । ३ अकृतप्रायश्चित्तम् ।

लोको यस्यांके शिरः आधाय स्वस्थः शयनं करोति स्वयं धर्माऽधर्मौ न वेद यथा पशुः ॥ ५ ॥ अर्पितात्मानं सुप्तं तं द्रोग्धुं स कथमर्हति ॥६॥ अयं तु हरेर्नामोच्चारितवान् । अतः कोटिजन्मनां पापं नाशितम् ॥ ७ ॥ यदा नारायणायेति जगाद तदा संपूर्णपापनाशनंस्यात् ॥ ८ ॥ स्तेनः सुरापो मित्रध्रुक् ब्रह्महा गुरुतल्पगः स्त्रीराजपितृगोहंताऽन्येपि पातकिनः ॥ ९॥ सर्वेषां पापिनां नामोच्चारणमेव श्रेष्ठं प्रायश्चित्तम्॥ १०॥

यस्यांके शिर आधाय लोकःस्वपिति निर्वृतः॥ स्वयं धर्ममधर्मं वा न हि वेद यथा पशुः ॥५॥ स कथं न्यर्पितात्मानं कृतमैत्रमचेतनम् ॥ विस्रंभणीयो भूतानां सघृणो द्रोग्धुमर्हति ॥ ६ ॥ अयं हि कृतनिर्वेशो जन्मकोट्यंहसामपि ॥ यद्व्याजहार विवशो नाम स्वस्त्ययनं हरेः ॥७॥ एतेनैव ह्यघोनोऽस्य कृतं स्यादघनिष्कृतम् ॥ यदा नारायणायेति जगाद चतुरक्षरम् ॥ ८ ॥ स्तेनः सुरापो मित्रध्रुग् ब्रह्महा गुरुतल्पगः ॥ स्त्रीराजपितृगोहंता ये च पातकिनोऽपरे ॥९॥ सर्वेषामप्यघवतामिदमेव सुनिष्कृतम् ॥ नामव्याहरणं विष्णोर्यतस्तद्विषया मतिः॥ १० ॥ न निष्कृतैरुदितैर्ब्रह्मवादिभिस्तथा विशुध्यत्यघवान् व्रतादिभिः ॥ यथा हरेर्नामपदैरुदाहृतैस्तदुत्तमश्लोकगुणोपलंभकम् ॥ ११ ॥ नैकान्तिकं तद्धि कृतेऽपि निष्कृते मनः पुनर्धावति चेदसत्पथे ॥ तत्कर्म निर्हारमभीप्सतां हरेर्गुणानुवादः खलु सत्त्वभावनः॥१२॥ अथैनं माऽपनयत कृताशेषाघनिष्कृतम् ॥ यदसौ भगवन्नाम म्रियमाणः समग्रहीत् ॥ १३ ॥ सांकेत्यं पारिहास्यं वा स्तोभं हेलनमेव वा ॥ वैकुण्ठनामग्रहणमशेषाघहरं विदुः ॥ १४ ॥ पतितः स्खलितो भग्नः संदष्टस्तप्त आहतः ॥ हरिरित्यवशेनाह पुमान् नार्हति यातनाम् ॥ १५ ॥

यथा विष्णोर्नाम्ना शुध्यति तथा मन्वाद्युक्तः पायश्चित्तैर्न ॥ ११ ॥ अतः पापनाशमिच्छतां हरेर्नामोच्चारणमेव प्रायश्चित्तम् ॥ १२॥ अतः कृतप्रायश्चित्तं मा नयत ॥ १३ ॥ पुत्रादौ संकेतितया हास्येन हेलनेन वा वैकुण्ठनामग्रहणं सर्वपापहरं विदुः ॥ १४ ॥ प्रासादेभ्यः पतितो भग्नगात्रः सर्पादिभिर्दष्टो ज्वरादिना तप्तो यः पुमान् हरिरिति वदति स यातनां नार्हति ॥ १५ ॥

१ अघवतः । २ आ ईषदाभासमात्रम् । नारायणेत्यपेक्षयाधिकमितियावत् । ३ नारायण आय आगच्छ । नारायण इतीति पाठान्तरं दृश्यते तदा असन्धिरार्षः । ४ चित्तशोधकः । ५ संपूर्णमुच्चरितवान् ।
६ तिलापद्मूर्त्यर्थं कृतम् ।

मन्वादिभिर्गुरुलघुपापानां प्रायश्चित्तानि कथितानि ॥ १६ ॥ तैस्तपोदानजपादिभिः पापान्येव नश्यंति न वासना । सा तु हरिकीर्तनादिना नश्यति ॥ १७ ॥अज्ञानात् ज्ञानाद् वा कीर्तितं हरिनामपुंसः पापं दहेत् अनलःकाष्ठानि यथा॥ १८॥यथा ज्ञातमज्ञातमौषधं भक्षितं चेदारोग्यं करोति एवं नामात्मको मंत्रोपि ॥ १९ ॥श्रीशुक उवाच । त एवं भगवद्धर्मं निर्णीय विप्रं याम्यपाशात् निर्मुच्य मृत्योर्मोचयामासुः ॥ २० ॥

गुरूणां च लघूनां च गुरूणि च लघूनि च ॥ प्रायश्चित्तानि पापानां ज्ञात्वोक्तानि महर्षिभिः ॥१६॥ तैस्तान्यघानि पूयंते तपोदानजपादिभिः ॥ नाधर्मजं तद्धृदयं तदपीशांघ्रिसेवया ॥१७॥ अज्ञानादथ वा ज्ञानादुत्तमश्लोकनाम यत् ॥ संकीर्तितमघं पुंसो दहेदेधो यथाऽनलः ॥ १८ ॥ यथाऽगदं वीर्यतममुपयुक्तं यदृच्छया ॥ अजानतोऽप्यात्मगुणं कुर्यान्मंत्रोप्युदाहृतः ॥१९॥ श्रीशुक उवाच॥तएवं सुविनिर्णीय धर्मं भागवतं नृप ॥ तं याम्यपाशान्निर्मुच्य विप्रं मृत्योरमूमुचन् ॥२०॥ इति प्रत्युदिता याम्या दूता यात्वा यमांतिके ॥ यमराज्ञे यथासर्वमाचचक्षुररिंदमम् ॥२१॥ द्विजःपाशाद् विनिर्मुक्तो गतभीः प्रकृतिं गतः ॥ ववंदे शिरसा विष्णोः किंकरान् दर्शनोत्सवः ॥ २२ ॥ तं विवक्षुमभिप्रेत्य महापुरुषकिंकराः ॥ सहसा पश्यतस्तस्य तत्रांतर्दधिरेऽनघ ॥ २३ ॥ अजामिलोप्यथाकर्ण्य दूतानां यमकृष्णयोः ॥ धर्मं भागवतं शुद्धं त्रैविद्यं च गुणाश्रयम् ॥ २४ ॥ भक्तिमान् भगवत्याशु माहात्म्यश्रवणाद्धरेः ॥ अनुतापो महानासीत् स्मरतोऽशुभमात्मनः ॥ २५ ॥ अहो मे परमं कष्टमभूदविजितात्मनः ॥ येन विप्लावितं ब्रह्म वृषल्यां जायतात्मना ॥ २६ ॥ धिङ् मां विगर्हितं सद्भिर्दुष्कृतं कुलकज्जलम् ॥ हित्वा बालां सतीं योऽहं सुरापामसतीमगाम् ॥ २७ ॥

तदा यमदूताः यमांतिके गत्वा तस्मै सर्वं न्यवेदयन् ॥ २१ ॥ द्विजाः पाशात् मुक्तो विष्णुपार्षदान् ववंदे ॥ २२ ॥ ते तं वक्तुमिच्छंतं ज्ञात्वांतर्दधिरे ॥ २३ ॥ अजामिलस्तयोर्भगवदाश्रयं संवादं श्रुत्वा ॥ २४ ॥ आत्मनः पापं स्मरन् पश्चात्तापयुक्तः आत्मानं निनिंद ॥ २५ ॥ अहो मया ब्रह्मतेजो वृषल्यां विप्लावितम् ॥ २६ ॥ सद्भिर्दूषितं कर्म कृतम् । सतीं बालां स्त्रीं हित्वा वृषल्यां सक्तोऽहम् । मां धिक् ॥ २७ ॥

अहो मया वृद्धौ मातापितरौ त्यक्तौ नीचवदाचरितम् ॥२८॥ सोऽहं नरके पतिष्यामि ॥ २९॥ मया किं स्वप्नो दृष्टः। अहो ये मां व्यकर्षन् ते क्व गताः ॥३०॥ ये च नीयमानं मां व्यमोचयन् ते सिद्धाः क्व गताः ॥३१॥ दुर्भगस्य मे तेषां दर्शनं कुतः ॥ ३२ ॥ शूद्रीपतेर्नामग्रहणं वक्तुं जिह्वा योग्या किम् ॥३३॥ अहं क्वा शुचिः ॥ नारायणेति नामग्रहणं क्व ॥३४॥ सोऽहं वृषल्या ग्रस्तं देहं मोचयिष्ये। भूयो नरके न मज्जये ॥ ३५ ॥

वृद्धावनाथौ पितरौ नान्यबंधू तपस्विनौ ॥ अहो मयाऽधुना त्यक्तावकृतज्ञेन नीचवत् ॥ २८ ॥ सोऽहं व्यक्तं पतिष्यामि नरके भृशदारुणे ॥ धर्मघ्नाः कामिनो यत्र विंदंति यमयातनाः॥ २९ ॥ किमिदं स्वप्न आहोस्वित् साक्षाद् दृष्टमिहाद्भुतम् ॥ क्व याता अद्य ते ये मां व्यकर्षन् पाशपाणयः ॥३०॥ अथ ते क्व गताः सिद्धाश्चत्वारश्चारुदर्शनाः॥व्यमोचयन् नीयमानं बद्ध्वा पाशैरधो भुवः ॥ ३१ ॥ अथापि मे दुर्भगस्य विबुधोत्तमदर्शने ॥ भवितव्यं मंगलेन येनात्मा मे प्रसीदति ॥ ३२ ॥ अन्यथा म्रियमाणस्य नाशुचेर्वृषलीपतेः ॥ वैकुण्ठनामग्रहणं जिह्वा वक्तुमिहार्हति ॥३३॥ क्व चाऽहं कितवः पापो ब्रह्मघ्नो निरपत्रपः ॥ क्व च नारायणेत्येतद् भगवन्नाम मंगलम् ॥ ३४ ॥ सोऽहं तथा यतिष्यामि यतचित्तेंद्रियानिलः ॥ यथा न भूय आत्मानमंधे तमसि मज्जये ॥ ३५ ॥ विमुच्य तमिमं बंधमविद्याकामकर्मजम्॥ सर्वभूतसुहृच्छांतो मैत्रः करुण आत्मवान् ॥ ३६ ॥ मोचये ग्रस्तमात्मानं योषिन्मय्याऽऽत्ममायया ॥ विक्रीडितो ययैवाहं क्रीडामृग इवाधमः ॥ ३७ ॥ ममाऽहमिति देहादौ हित्वा मिथ्याऽर्थधीर्मतिम् ॥ धास्ये मनो भगवति शुद्धं तत्कीर्तनादिभिः ॥ ३८ ॥ इति जातसुनिर्वेदः क्षणसंगेन साधुषु॥ गंगाद्वारमुपेयाय मुक्तसर्वानुबंधनः ॥३९॥ श्रीशुक उवाच ॥ स तस्मिन् देवसदन आसीनो योगमाश्रितः ॥ प्रत्याहृतेन्द्रियग्रामो युयोज मन आत्मनि ॥ ४० ॥

अविद्याकामकर्मजं बंधं विमुच्य ॥ ३६ ॥ तस्याः मायया क्रीडामृग इव मोहितोऽहं देहं मोचये ॥३७॥ ममाहमिति मतिं हित्वा भगवति मनो धारयिष्ये ॥ ३८ ॥ एवं सत्संगेन प्राप्तज्ञानः सन् गंगाद्वारं ययौ ॥ ३९ ॥ श्रीशुकउवाच । स तस्मिन् देवसदने आसीनो योगं श्रितः ॥ ४० ॥

गुणेभ्यो मनः आकृष्य ब्रह्मणि युयुजे ॥ ४१ ॥ ततस्तनुत्यागसमये भूयो विष्णुदूतान् दृष्ट्वा शिरसा ननाम॥४२॥ ततो गंगायां कलेवरं हित्वा तेषां दर्शनेन दिव्यस्वरूपं धारयन् सन् ॥ ४३ ॥ तैः सह विमानमारुह्य वैकुण्ठं ययौ ॥ ४४ ॥ एवं त्यक्तसर्वधर्मोऽपि भगवन्नाम गृणन् सद्यो मुक्तः ॥ ४५ ॥ अतो मुक्तिमिच्छतां नामोच्चारणं विना बंधनाशकं न ॥४६ ॥ यः इममितिहासं भक्त्या शृणुयाद् वा कीर्तयेद्वा॥४७॥

ततो गुणेभ्य आत्मानं वियुज्यात्मसमाधिना॥ युयुजे भगवद्धाम्नि ब्रह्मण्यनुभवात्मनि ॥ ४१ ॥यर्ह्युपारतधीस्तस्मिन्नद्राक्षीत्पुरुषान्पुरः ॥ उपलभ्योपलब्धान्प्राग् ववंदे शिरसा द्विजः ॥४२॥ हित्वा कलेवरं तीर्थे गंगायां दर्शनादनु ॥ सद्यः स्वरूपं जगृहे भगवत्पार्श्ववर्तिनाम् ॥ ४३ ॥ साकं विहायसा विप्रो महापुरुषकिंकरैः ॥हैमं विमानमारुह्य ययौ यत्र श्रियः पतिः ॥ ४४ ॥ एवं स विप्लावितसर्वधर्मा दास्याः पतिः पतितो गर्ह्यकर्मणा ॥ निपात्यमानो निरये हत व्रतः सद्यो विमुक्तो भगवन्नाम गृह्णन् ॥४५ ॥ नातः परं कर्मनिबंधकृन्तनं मुमुक्षुतां तीर्थपदानुकीर्तनम् ॥न यत्पुनः कर्मसु सज्जते मनो रजस्तमोभ्यां कलिलं ततोऽन्यथा ॥४६ ॥ य एवं परमं गुह्यमितिहासमघापहम्॥ शृणुयाच्छ्रद्धया युक्तो यश्च भक्त्यानुकीर्तयेत् ॥४७॥ न वै स नरकं याति नेक्षितो यमकिंकरैः ॥ यद्यप्यमंगलो मर्त्यो विष्णुलोके महीयते॥४८॥म्रियमाणो हरेर्नाम गृणन्पुत्रोपचारितम् ॥अजामिलोऽप्यगाद्धाम किं पुनः श्रद्धया गृणन् ॥ ४९ ॥इति श्रीभागवते महा० षष्ठस्कंधेऽजामिलोपाख्याने भगवन्नाममाहात्म्यं नाम द्वितीयोध्यायः ॥ २ ॥राजोवाच ॥निशम्य देवः स्वभटोपवर्णितं प्रत्याह किं तान्प्रति धर्मराजः ॥ एवं हताज्ञो विहतान्मुरारेर्नैदेशिकैर्यस्य वशे जनोऽयम् ॥१ ॥

स नरकं न याति विष्णुलोकं गच्छति ॥ ४८ ॥ म्रियमाणोऽजामिलः पुत्रोपचारितं नाम गृणन् परं पदं जगाम किं पुनः श्रद्धया ॥ ४९ ॥ इति श्रीभागवते चू० षष्ठ० द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ तृतीये तु यमेनापि वैष्णवोत्कर्षवर्णनैः । सांत्वयित्वा स्वदूतांस्ते वैष्णवे किंकरीकृताः ॥ १ ॥ राजोवाच । यमः स्वदूतवर्णितं निशम्य तान् प्रति किं जगाद ॥ १ ॥

१ निश्चलबुद्धिः । २ भगवद्धाम्नि । ३ प्रायश्चित्तान्तरैं ।

हे मुने ! यमस्य दंडभंगः कुतश्च पूर्वं न श्रुतः । एनं लोकसंशयं छिंधि ॥२॥ श्रीशुक उवाच । हे राजन् ! भगवद्दूतैर्दूरीकृताः यमसेवकाः यमं विज्ञापयामासुः ॥३॥ यमदूता ऊचुः ॥ हे प्रभो ! जीवलोकस्य शास्तारः कति संति ॥ ४ ॥ यदि लोके दंडधारिणो बहवः स्युः तर्हि कस्य सुख दुःखे न स्याताम् ॥ ५ ॥ बहुशास्तृत्वे सत्यपि ते तवाधीनाः संति इति भाति ॥६ ॥ अतः सर्वभूतानां शास्ता त्वमेव ॥ ७ ॥ इदानीं चतुर्भिः

यमस्य देवस्य न दंडभंगःकुतश्चनर्षे श्रुतपूर्व आसीत् ॥ एतन्मुने वृश्चति लोकसंशयं न हि त्वदन्य इति मे विनिश्चितम् ॥ २ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ भगवत्पुरुषै राजन्याम्याः प्रतिहतोद्यमाः ॥ पतिं विज्ञापयामासुर्यमं संयमिनीपतिम् ॥३॥यमदुता ऊचुः ॥ कति संतीह शास्तारो जीवलोकस्य वै प्रभो ॥ त्रैविध्यं कुर्वतः कर्म फलाभिव्यक्तिहेतवः॥४॥ यदि स्युर्बहवो लोके शास्तारो दंडधारिणः ॥ कस्य स्यातां न वा कस्य मृत्युश्चामृतमेव वा ॥ ५ ॥ किं तु शास्तृबहुत्वे स्याद्बहूनामिह कर्मिणाम् ॥ शास्तृत्वमुपचारो हि यथा मंडलवर्तिनाम्॥ ६ ॥ अतस्त्वमेको भूतानां सेश्वराणामधीश्वरः ॥ शास्ता दंडधरो नृणां शुभाशुभविवेचनः ॥ ७ ॥ तस्य ते विहितो दंडो न लोके वर्ततेऽधुना ॥ चतुर्भिरद्भुतैः सिद्धैराज्ञा ते विप्रलंभिता॥८॥नीयमानं तवादेशादस्माभिर्यातनागृहान् ॥ व्यमोचयन्पातकिनं छित्वा पाशान्प्रसह्य ते ॥९ ॥तांस्ते वेदितुमिच्छामो यदि नो मन्यसे क्षमम् ॥ नारायणेत्यभिहिते मा भैरित्यायर्युद्रुतम् ॥ १० ॥ श्रीशुक उवाच ॥इति देवः स आपृष्टः प्रजासंयमनो यमः ॥ प्रीतस्स्वदूतान्प्रत्याह स्मरन्पादांबुजं हरेः ॥ ११ ॥

सिद्धैस्तवाज्ञा भग्ना ॥ ८ ॥ ते पाशान् छित्वा नीयमानं पातकिनं व्यमोचयन् ॥९॥ पातकिना नारायणेत्युक्ते सति ते मा भैरिति वदंतःशीघ्रमागताः । ते के एतज्ज्ञातुमिच्छामः ॥ १० ॥श्रीशुक उवाच ॥ इति दूतैः पृष्टः सन् यमो हरेः पदांबुजं स्मरन् तानाह ॥ ११ ॥

१ त्रिविधम् । २ शास्तृबहुत्वे बाधमाह । तेषां विप्रतिपत्तौ ते उभे सुखदुःख कस्य स्यातां न कस्यापि । तेषामैकमत्ये च ते उभे अपि कस्य वा न स्यातां सर्वस्यापि स्यातामिति । ३ यथा चक्रवर्तिन एव मुख्यं शास्तृत्वम् । मंडलवार्तिनामुपचारमात्रम् ॥

यम उवाच ॥ हे दूताः ! भूतानां स्थितिजन्मनाशकरो मदन्यः ईश्वरोऽस्ति ॥ १२ ॥ यो ब्राह्मणादिजनान् नामतंत्या बध्नाति तस्य विचारं केपि
न जानंति ॥ १३ ॥ अहं निर्ऋतिर्भवो वायुः ॥ १४ ॥ अन्ये च भृग्वादयो यस्य चेष्टितं न विदुः ॥ १५ ॥ ये मायामोहिताः संतो मनसेंद्रियै
र्यं न जानंति स मदन्यः ईश्वरः ॥ १६ ॥ तस्य हरेर्दूतास्तद्रूपाः संतो विचरंति ॥ १७ ॥ ते विष्णुभक्तान् सर्वसंकटाद् रक्षंति ॥ १८ ॥ भगवत्प्र

यम उवाच ॥ परो मदन्यो जगतस्तस्थुषश्च ओतं प्रोतं पटवद्यत्र विश्वम् ॥ यदंशतोऽस्य स्थितिजन्मनाशा नस्यो
तवद्यस्य वशे च लोकः ॥ १२ ॥ यो नामभिर्वाचि जनान्निजायां बध्नाति तंत्यामिव दामभिर्गाः ॥ यस्मै बलिं त इमे
नामकर्मनिबंधबद्धाश्चकिता वहंति ॥१३॥ अहं महेंद्रो निर्ऋतिः प्रचेताः सोमोऽग्निरीशः पवनोर्को विरिंचः ॥ आदि
त्यविश्वेवसवोऽथ साध्या मरुद्गणा रुद्रगणाः ससिद्धाः ॥ १४ ॥ अन्ये च ये विश्वसृजोऽमरेश भृग्वादयोऽस्पृष्टरज
स्तमस्काः ॥ यस्येहितं न विदुः स्पृष्टमायाः सत्त्वप्रधाना अपि किं ततोऽन्ये ॥ १५ ॥ यं वै न गोभिर्मनसाऽसुभिर्वा
हृदा गिरा वाऽसुभृतो विचक्षते ॥ आत्मानमंतर्हृदि संतमात्मनां चक्षुर्यथैवाकृतयस्ततः परम् ॥ १६ ॥ तस्यात्मतं
त्रस्य हरेरधीशितुः परस्य मायाधिपतेर्महात्मनः ॥ प्रायेण दूता इह वै मनोहराश्चरंति तद्रूपगुणस्वभावाः ॥ १७ ॥
भूतानि विष्णोः सुरपूजितानि दुर्दर्शलिंगानि महाद्भुतानि ॥ रक्षंति तद्भक्तिमतः परेभ्यो मत्तश्च मर्त्यानथ सर्वतश्च
॥ १८ ॥ धर्मं तु साक्षाद्भगवत्प्रणीतं न वै विदुर्ऋषयो नापि देवाः ॥ न सिद्धमुख्या असुरा मनुष्याः कुतश्च विद्याधर
चारणादयः ॥ १९ ॥ स्वयंभूर्नारदः शंभुः कुमारः कपिलो मनुः ॥ प्रह्रादो जनको भीष्मो बलिर्वैयासकिर्वयम् ॥२०॥
द्वादशैते विजानीमो धर्मं भागवतं भटाः ॥ गुह्यं विशुद्धं दुर्बोधं यं ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते ॥ २१ ॥

णीतं धर्मं देवादयो न विदुः मनुष्याः कुतः ॥ १९ ॥ ब्रह्मा नारदः कपिलः प्रह्रादो भीष्मः शुक इत्यादयो वयम् ॥ २०॥ एते गुह्यं भगवद्धर्मं
ज्ञात्वा मोक्षसुखं भुंजते ॥ २१ ॥

---

१ अहं तु जंगमानां मध्ये पापिनां नराणामेवेति भावः । २ ब्रह्मादितः। ३ ब्राह्मणादिनामभिः । ४ नामकर्मभिर्दृढबंधसाधनैः । ५ इन्द्रियैः। ६ आकृतयो यथा चक्षुर्न जानंति । ७ आकृतीनां प्रकाशकम् ।
८ तस्यैव रूपं गुणाः प्रभावादयः स्वभावो भक्तवात्सल्यादिः येषां ते ।

अस्मिँल्लोके नामग्रहणमेव परो धर्मः ॥ २२ ॥ हे पुत्रकाः ! हरेर्नामोच्चारणमाहात्म्यं पश्यत अजामिलोपि यन्नाम्ना पाशान्मुक्तः ॥ २३ ॥ पुंसां पापक्षयाय भगवतो गुणकर्मनामकीर्तनमेव । अजामिलोपि नारायणेति नाम पुत्रोपचारितमुच्चारयन् मुक्तिं प्राप ॥ २४ ॥ मन्वादयो मोहिताः संतो नामकीर्तनं न जानंतः पापनाशाय कृच्छ्रादिव्रतानि कथयंति । यथा वैद्याः मृतसंजीवनौषधं न जानंतो रोगनाशाय कटुनिंबादीन् कथयं

एतावानेव लोकेऽस्मिन्पुंसां धर्मः परः स्मृतः ॥ भक्तियोगो भगवति तन्नामग्रहणादिभिः ॥ २२ ॥ नामोच्चारणमाहात्म्यं हरेः पश्यत पुत्रकाः ॥ अजामिलोपि येनैव मृत्युपाशादमुच्यत ॥ २३ ॥ एतावताऽलमघनिर्हरणाय पुंसां संकीर्तनं भगवतो गुणकर्मनाम्नाम् ॥ विक्रुश्य पुत्रमघवान्यदजामिलोपि नारायणेति म्रियमाण इयाय मुक्तिम् ॥ ॥२४॥ प्रायेण वेद[1] तदिदं न महाजनोऽयं देव्या विमोहितमतिर्बत माययाऽलम् ॥ त्रय्यां जडीकृतमतिर्मधुपुष्पिता[2] यां वैतानिके महति कर्मणि युज्यमानः ॥ २५ ॥ एवं विमृश्य सुधियो भगवत्यनंते सर्वात्मना विदधते खलु भावयोगम् ॥ ते मे न दंडमर्हंत्यथ यद्यमीषां स्यात्पातकं तदपि हंत्युरुगायवादः ॥ २६ ॥ ते देवसिद्धपरिगीतपवित्रगाथा ये साधवः समदृशो भगवत्प्रपन्नाः ॥ तान्नोपसीदत हरेर्गदयाऽभिगुप्तान्नैषां वयं न च वयः[3] प्रभवाम दंडे ॥२७॥ तानानयध्वमसतो विमुखान्मुकुंदपादारविंदमकरंदरसादजस्रम् ॥ निष्किंचनैःपरमहंसकुलै रसज्ञैर्जुष्टाद्गृहे निरयवर्त्मनि बद्धतृष्णान् ॥२८॥ जिह्वा न वक्ति भगवद्गुणनामधेयं चेतश्च न स्मरति तच्चरणारविंदम् ॥ कृष्णाय नो नमति यच्छिर एकदापि तानानयध्वमसतोऽकृतविष्णुकृत्यान् ॥ २९ ॥

ति ॥ २५ ॥ ज्ञानिनः एवं विमृश्य भगवति भक्तियोगं कुर्वंति ते मे दंडं नार्हन्ति ॥ २६ ॥ ये भगवंतं प्रपन्ना तान् हरिर्गदया रक्षति । अतस्तेषां समीपे मा गच्छत ॥ ॥ २७ ॥ ये हरेः पादारविंदविमुखाः गृहे बद्धतृष्णास्तान् दुष्टानानयध्वम् ॥ २८ ॥ यस्ययस्य जिह्वा हरेर्नाम न वक्ति चेतस्तं न ध्यायति शिरः कृष्णाय न नमति तानानयध्वम् ॥ २९ ॥

१ वेदेषु । २ मधुरं यथा स्यात्तथा पुष्पितायामर्थवादैर्युक्तायाम् । ३ कालोपि ।

अस्मद्दूतैर्यदन्याय्यं कृतं तद्भगवान् क्षम्यताम् । तस्मै पुरुषाय नमः ॥ ३० ॥ शुक उवाच ॥ हे नृप ! विष्णोर्नामसंकीर्तनं महापातकानामपि नाशकं विद्धि ॥ ३१ ॥ यथा भक्त्या मनः शुध्येत तथा व्रतादिभिर्न ॥ ३२ ॥ यस्य मनो भगवति संलग्नं तस्य मनः पुनः संसारे न रमते ॥ ३३ ॥ हे नृप ! दूता एवं यमगदितं श्रुत्वा तद्दिनतो भक्तजनं द्रष्टुं बिभ्यतिस्म ॥ ३४ ॥ इममितिहासं मलयाचले आसीनोऽगस्त्यो हरिं पूजयन् कथया

तत्क्षम्यतां स भगवान्पुरुषः पुराणो नारायणः स्वपुरुषैर्यदसत्कृतं नः ॥ स्वानामहो न विदुषां रचितांजलीनां क्षांतिर्गरीयसि नमः पुरुषाय भूम्ने ॥ ३० ॥ तस्मात्संकीर्तनं विष्णोर्जगन्मंगलमंहसाम् ॥ महतामपि कौरव्य विद्ध्यैकांतिकनिष्कृतिम् ॥ ३१ ॥ शृण्वतां गृणतां वीर्याण्युद्दामानि हरेर्मुहुः ॥ यथा सुजातया भक्त्या शुद्ध्येन्नात्मा व्रतादिभिः ॥ ३२ ॥ कृष्णांघ्रिपद्ममधुलिण् न पुनर्विसृष्टमायागुणेषु रमते वृजिनावहेषु ॥ अन्यस्तु कामहत आत्मरजः प्रमार्ष्टुमीहेत कर्म यत एव रजः पुनः स्यात् ॥ ३३ ॥ इत्थं स्वभर्तृगदितं भगवन्महित्वं संस्मृत्य विस्मितधियो यमकिंकरास्ते ॥ नैवाच्युताश्रयजनं प्रतिशंकमाना द्रष्टुं च बिभ्यति ततः प्रभृति स्म राजन् ॥ ३४ ॥ इतिहासमिमं गुह्यं भगवान्कुंभसंभवः ॥ कथयामास मलय आसीनो हरिमर्चयन् ॥ ३५ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे अजामिलोपाख्याने तृतीयोध्यायः ॥ ३ ॥ राजोवाच ॥ देवासुरनृणां सर्गो नागानां मृगपक्षिणाम् ॥ सामासिकस्त्वया प्रोक्तो यस्तु स्वायंभुवेंतरे ॥ १ ॥ तस्यैव व्यासमिच्छामि ज्ञातुं ते भगवन्यथा ॥ अनुसर्गं यया शक्त्या ससर्ज भगवान्परः ॥ २ ॥ सूत उवाच ॥ इति संप्रश्नमाकर्ण्य राजर्षेर्बादरायणिः ॥ प्रतिनंद्य महायोगी जगाद मुनिसत्तमः ॥ ३ ॥

मास स तुभ्यं वर्णितः ॥ ३५ ॥ इति श्रीभागव० चू० षष्ठ० तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ चतुर्थे तु प्रजासृष्ट्यै रूपजन्मविवक्षया ॥ प्रचेतस्सुतदक्षस्य वंशस्तावत् प्रतन्यते ॥ १ ॥ राजोवाच ॥ देवासुरनृणां नागानां मृगपक्षिणां सर्गस्त्वया संक्षेपेण स्वायंभुवमन्वंतरे उक्तः ॥ १ ॥ अधुना विस्तरेणानुसर्गं श्रोतुमिच्छामि ॥ २ ॥ सूत उवाच ॥ राज्ञः प्रश्नमाकर्ण्य मुनिर्जगाद ॥ ३ ॥

१ अज्ञानाम् ।

श्रीशुक उवाच ॥ हे नृप ! यदा दश प्रचेतसः समुद्रात् निर्गताः संतो द्रुमैर्व्याप्तां पृथ्वीं ददृशुः ॥ ४ ॥ तदा द्रुमान् दग्धुं मुखतो वायुमग्निं च ससृजुः ॥ ५ ॥ तदा दह्यमानान् वृक्षान् दृष्ट्वा सोमस्तत्रैत्य तानुवाच ॥ ६ ॥ हे महाभागाः ! यूयं प्रजानां पतयः । अतो द्रुमान् दग्धुं योग्याः न ॥७॥ अहो ! हरिर्वनस्पतीनोषधीः प्रजानामन्नं च ससर्ज ॥८॥ चराणामन्नं फलतृणादयः । हस्तयुक्तानां पश्वाद्याः। द्विपदानां मेषाद्याः॥ ९ ॥

श्रीशुक उवाच ॥ यदा प्रचेतसः पुत्रा दश प्राचीनबर्हिषः ॥ अंतस्समुद्रादुन्मग्ना ददृशुर्गां द्रुमैर्वृताम् ॥ ४ ॥ द्रुमेभ्यः क्रुध्यमानास्ते तपोदीपितमन्यवः ॥ मुखतो वायुमग्निं च ससृजुस्तद्दिधक्षया ॥ ५ ॥ ताभ्यां निर्दह्यमानांस्तानुपलभ्यकुरूद्वह ॥ राजोवाच महान्सोमो मन्युं प्रशमयन्निव ॥६॥ मा द्रुमेभ्यो महाभागा दीनेभ्यो द्रोग्धुमर्हथ ॥ विवर्धयिषवो यूयं प्रजानां पतयःस्मृताः ॥ ७ ॥ अहो प्रजापतिपतिर्भगवान्हरिरव्ययः ॥ वनस्पतीनोषधीश्च ससर्जोर्जमिषं विभुः ॥ ८ ॥ अन्नं चराणामचरा ह्यपदः पादचारिणाम् ॥ अहस्ता हस्तयुक्तानां द्विपदां च चतुष्पदः ॥ ९ ॥ यूयं च पित्राऽन्वादिष्टा देवदेवेन चानघाः ॥ प्रजासर्गाय हि कथं वृक्षान्निर्दग्धुमर्हथ ॥ १० ॥ आतिष्ठत सतां मार्गं कोपं यच्छत दीपितम् ॥ पित्रा पितामहेनापि जुष्टं वः प्रपितामहैः॥ ११ ॥ तोकानां पितरौ बंधुर्दृशः पक्ष्म स्त्रियाः पतिः ॥ पतिः प्रजानां भिक्षूणां गृह्यज्ञानां बुधः सुहृत ॥ १२ ॥ अंतर्देहेषु भूतानामात्मास्ते हरिरीश्वरः ॥ सर्वं तद्धिष्ण्यमीक्षध्वमेवं वस्तोषितो ह्यसौ ॥ १३ ॥ यः समुत्पतितं देह आकाशान्मन्युमुल्बणम् ॥ आत्म जिज्ञासया यच्छेत्स गुणानतिवर्तते ॥ १४ ॥ अलं दग्धैर्द्रुमैर्दीनैः खिलानां शिवमस्तु वः ॥ वार्क्षी ह्येषा वरा कन्या पत्नीत्वे प्रतिगृह्यताम् ॥ १५ ॥

यूयं प्रजासर्गाय पित्रा कृताज्ञाः संतः कथं वृक्षान् दग्धुमर्हथ ॥ १० ॥ अतः पूर्वजानां मार्गमातिष्ठत ॥ ११ ॥ बालानां पितरो बंधुः । स्त्रीणां पतिः सुहृत् । मूर्खाणां बोधकर्ता सुहृत् ॥ १२ ॥ हरिर्भूतानामंतर्देहेष्वास्ते ॥ १३ ॥ एवं देहोत्पतिं ज्ञात्वा क्रोधं नियच्छेत् ॥ १४ ॥ दग्धद्रुमेषु शेषाणां युष्माकं च शिवमस्तु । एषा वार्क्षी नाम कन्या पत्नीत्वे प्रतिगृह्यताम् ॥ १५ ॥

१ ऊर्जं भक्ष्यम् इषमन्नम् । २ आक्रोशितकम् । ३ वृक्षैः पालिता ।

इत्यामंत्र्य कन्यां दत्त्वा सोमो ययौ । ते विधिनोपयेमिरे ॥ १६ ॥ तेभ्यस्तस्यां दक्षो बभूव ॥१७॥ अथ दक्षो यथा भूतानि ससर्ज तथा मत्तः शृणु ॥ १८ ॥ स दक्षः पूर्वं देवासुरमनुष्यादीन् मनसैव ससर्ज ॥ १९ ॥ यदा प्रजावृद्धिर्न जाता तदा विंध्याचलं गत्वा ॥ २० ॥ तत्राघमर्षण तीर्थे स्नात्वा तपसा हरिं तोषयन् सन् ॥ २१ ॥ हंसगुह्याख्येन स्तोत्रेण हरिं तुष्टाव ॥२२॥ दक्ष उवाच ॥ पराय जीवमाययोर्निमित्तस्य च

इत्यामंत्र्य वरारोहां कन्यामाप्सरसीं नृप ॥ सोमो राजा ययौ दत्त्वा ते धर्मेणोपयेमिरे ॥ १६ ॥ तेभ्यस्तस्यां समभवद्दक्षः प्राचेतसः किल ॥ यस्य प्रजाविसर्गेण लोका आपूरितास्त्रयः ॥ १७ ॥ यथा ससर्ज भूतानि दक्षो दुहितृवत्सलः ॥ रेतसा मनसा चैव तन्ममावहितः शृणु ॥ १८ ॥ मनसैवासृजत्पूर्वं प्रजापतिरिमाः प्रजाः ॥ देवासुरमनुष्यादीन्नभस्स्थलजलौकसः॥ १९॥ तमबृंहितमालोक्य प्रजासर्गं प्रजापतिः॥विंध्यपादानुपव्रज्य सोऽचरद्दुष्करं तपः ॥२० ॥ तत्राघमर्षणं नाम तीर्थं पापहरं परम् ॥ उपस्पृश्यानुसवनं तपसाऽतोषयद्धरिम् ॥ २१ ॥ अस्तोषीद्धंसगुह्येन भगवंतमधोक्षजम् ॥ तुभ्यं तदभिधास्यामि कस्यातुष्यद्यतो हरिः ॥ २२ ॥ प्रजापतिरुवाच ॥ नमः परायावितथानुभूतये गुणत्रयाभासनिमित्तबंधवे ॥ अदृष्टधाम्ने गुणतत्त्वबुद्धिभिर्निवृत्तमानाय दधे स्वयंभुवे ॥२३॥ न यस्य सख्यं पुरुषोऽवैति सख्युः सखा वसन्संवसतः पुरेऽस्मिन् ॥ गुणो यथा गुणिनो व्यक्तदृष्टेस्तस्मै महेशाय नमस्करोमि ॥ २४ ॥देहोऽसवोऽक्षा मनवो भूतमात्रा नात्मानमन्यं च विदुः परं यत् ॥ सर्वं पुमान्वेद गुणांश्च तज्ज्ञो न वेद सर्वज्ञमनंतमीडे ॥ २५॥

नियंत्रे जीवैर्दृष्टस्वरूपाय स्वप्रकाशाय नमः ॥ २३ ॥ जीवोऽस्मिन् देहे वसन्नपि स्वपार्श्वे वसतो यस्य सख्यं न जानाति तस्मै महेशाय नमस्करोमि ॥ २४ ॥ अयं जीवः स्वस्वरूपमिंद्रियवर्गं च तत् त्रयं वेत्ति तथापि यं न वेद तमनंतं स्तौमि ॥ २५ ॥

---

१ प्रजापतेः । २ मानतीताय । ३ विषयो विषयिणः इंद्रियादेः सख्यं प्रकाशकत्वं यथा न याति ।

यः केवलं स्वरूपज्ञानेन प्रकाशते तस्मै हंसाय नमः ॥ २६ ॥ ज्ञानिनो हृदि प्रविष्टं यं ध्यायंति स नः प्रसीदताम् ॥ २७ ॥ अशेषमायाया निषेधेन निर्वाणसुखेऽनुभवो यस्य स विश्वरूपो नः प्रसीदताम् ॥२८॥ वचसोक्तं बुद्ध्यादिभिर्निरूपितं यत तद् यस्य स्वरूपं न भवति तस्मै

यदोपरामो मनसो नामरूपरूपस्य दृष्टस्मृतिसंप्रमोषात् ॥ य ईयते केवलया स्वसंस्थया हंसाय तस्मै शुचिसद्मने नमः ॥ २६ ॥ मनीषिणोंतर्हृदि संनिवेशितं स्वशक्तिभिर्नवभिश्च त्रिवृद्भिः ॥वह्निं यथा दारुणि पांचदश्यं मनीषया निष्कर्षंति गूढम् ॥ २७॥ स वै ममाशेषविशेषमायानिषेधनिर्वाणसुखानुभूतिः ॥ स सर्वनामा स च विश्वरूपः प्रसीदतामनिरुक्तात्मशक्तिः ॥ २८ ॥ यद्यन्निरुक्तं वचसा निरूपितं धियाऽक्षभिर्वा मनसा वोत यस्य ॥ माभूत्स्वरूपं गुणरूपं हि तत्स वै गुणापायविसर्गलक्षणः ॥ २९ ॥ यस्मिन्यतो येन च यस्य यस्मै यद्यो यथा कुरुते कार्यते च॥परावरेषां परमं प्राक्प्रसिद्धं तद्ब्रह्म तद्धेतुरनन्यदेकम् ॥ ३० ॥ यच्छक्तयो वदतां वादिनां वै विवादसंवादभुवो भवंति ॥ कुर्वंति चैषां मुहुरात्ममोहं तस्मै नमोऽनंतगुणाय भूम्ने ॥३१ ॥ अस्तीति नास्तीति च वस्तुनिष्ठयोरेकस्थयोर्भिन्नविरुद्धधर्मयोः ॥अवेक्षितं किंचन योगसांख्ययोः समं परं ह्यनुकूलं बृहत्तत् ॥ ३२ ॥

नमः ॥ २९ ॥ परावरेषां प्राक् प्रसिद्धः एको यस्तस्मै नमः ॥ ३० ॥ यस्य शक्तयो वदतां वादिनां मायामोहं कुर्वंति तस्मै नमः ॥ ३१ ॥ यस्य रूपे पादादिकमस्ति नास्तीति विधिनिषेधौ तयोः परं तं नमस्करोमि ॥ ३२ ॥

---

१ नामरूपे रूप्येते येन तथाभूतस्य । २ दृष्टं दर्शनं संप्रमोषो नाशः । ३ प्रकृतिपुरुषमहदहंकारपंचतन्मात्रारूपाभिः ४ त्रिगुणात्मभिः । ५ पञ्चदशसामिधेनीमंत्रैः प्रकाश्यम् । ६ अनिर्वचनीया आत्मनि शक्तिर्माया यस्य सः । ७ गुणरूपं हि तत्तन वै इति पाठान्तरम् । ८ गुणानामपायविसर्गाभ्यां लक्ष्यत इति । ९ योगसांख्ययोर्विसंवादं निरूपयन्ब्रह्म लक्षयति । उपास्ये विराजि पातालं पादादिकमस्तीति योगमतम् । नास्तीति सांख्यम् । योग सांख्ययोः सममनुवर्तमानमवेक्षितं परं विधिप्रतिषेधयोरविषयोऽविषयत्वात् कल्पनाऽनुकूलं विवादास्पदं ब्रह्मेति ।

यो भजतां नामरूपरहितोपि केवलमनुग्रहार्थं नामरूपाणि धत्ते स मह्यं प्रसीदतु ॥ ३३ ॥ य उपासनाज्ञानमार्गैरुपास्यते स मे मनोरथं करोतु ॥३४॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं स्तुतो भक्तवत्सलो भगवान् प्रादुरासीत् ॥ ३५ ॥ गरुडारूढः प्रलम्बाऽष्टभुजः शंखचक्रासिचर्मेषुधनुःपाशगदाधरः ॥ ३६ ॥ घनश्यामः पीतवासाः प्रसन्नवदनेक्षणः ॥ ३७ ॥ किरीटकुंडलादिभिर्भूषितः ॥ ३८ ॥ नारदनंदाद्यैर्वेष्टितः त्रैलोक्यमोहनं रूपं

योऽनुग्रहार्थं भजतां पादमूलमनामरूपो भगवाननंतः ॥ नामानि रूपाणि च जन्मकर्मभिर्भेजे स मह्यंपरमःप्रसीदतु ॥३३॥ यः प्राकृतैर्ज्ञानपथैर्जनानां यथाशयं देहगतो विभाति ॥ यथानिलः पार्थिवमाश्रितो गुणं स ईश्वरो मे कुरुता न्मनोरथम् ॥ ३४ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इति स्तुतः संस्तुवतः स तस्मिन्नघमर्षणे ॥ आविरासीत्कुरुश्रेष्ठ भगवान्भक्त वत्सलः ॥३५॥ कृतपादः सुपर्णांसे प्रलम्बाऽष्टमहाभुजः ॥ चक्रशंखासिचर्मेषुधनुःपाशगदाधरः ॥३६॥ पीतवासा घन श्यामः प्रसन्नवदनेक्षणः॥ वनमालानिवीतांगो लसच्छ्रीवत्सकौस्तुभः॥ ३७॥ महाकिरीटकटकः स्फुरन्मकरकुंडलः॥ कांच्यंगुलीयवलयनूपुरांगदभूषितः ॥ ३८ ॥ त्रैलोक्यमोहनं रूपं बिभ्रत्त्रिभुवनेश्वरः ॥ वृतो नारदनंदाद्यैः पार्षदैः सुर यूथपैः ॥३९॥ स्तूयमानोऽनुगायद्भिः सिद्धिगंधर्वचारणैः ॥ रूपं तन्महदाश्चर्यं विचक्ष्याऽगतसाध्वसः ॥ ४० ॥ ननाम दंडवद्भूमौ प्रहृष्टात्मा प्रजापतिः॥ न किंचनोच्चारयितुमशकत्तीव्रया मुदा ॥४१॥ आपूरितमनोद्वारैर्ह्रदिन्य इव निर्झरैः॥ तं तथाऽवनतं भक्तं प्रजाकामं प्रजापतिम् ॥ चित्तज्ञः सर्वभूतानामिदमाह जनार्दनः ॥ ४२ ॥ श्रीभगवानुवाच॥ प्राचे तस महाभाग संसिद्धस्तपसा भवान् ॥ यच्छ्रद्धया मत्परया मयि भावं परं गतः ॥ ४३ ॥ प्रीतोऽहं ते प्रजानाथ यत्तेऽस्योद्बृंहणं तपः ॥ ममैष कामो भूतानां यद्भूयासुर्विभूतयः ॥ ४४ ॥

बिभ्रत ॥३९॥ गंधर्वादिभिः प्रगीयमानं रूपं वीक्ष्य ॥ ४०॥ दक्षो हृष्टमनाः भूमौ ननाम ॥ ४१ ॥ तथा भगवान् प्रजाकामं दक्षं जगाद ॥ ४२ ॥ श्रीभगवानुवाच । हे प्राचेतस ! तपसा भवान् सिद्धः ॥ ४३ ॥ अतस्तुभ्यं प्रीतोऽस्मि ॥ ४४ ॥

१ तत्तद्वासनानुसारेण । २ विश्वस्य वृद्धिकरम् ।

ब्रह्मा भवो मनवः एताः मम विभूतयः ॥ ४५ ॥ तपो मे हृदयम् । विद्या तनुः । धर्मः आत्मा । देवाः मे प्राणाः ॥४६॥ सर्वत्र चैतन्यमात्रोऽहमेव ॥ ४७ ॥ मयि माया गुणतो गुणमयं ब्रह्मांडम् । मत्तो ब्रह्मा बभूव ॥ ४८ ॥ यदा सर्गकर्मणि ब्रह्मा स्वमसमर्थमिव मेने ॥ ४९ ॥ तदा मय तपतपेत्युक्तः सन् तपसा युष्मान् ससर्ज ॥ ५० ॥ हे दक्ष ! पंचजनस्य प्रजापतेर्दुहिता याऽसिक्नीनाम्न्यस्ति तां पत्नीत्वे प्रतिगृहाण ॥ ५१ ॥

ब्रह्मा भवो भवंतश्च मनवो विबुधेश्वराः ॥विभूतयो मम ह्येता भूतानां भूतिहेतवः[1] ॥ ४५ ॥ तपो मे हृदयं ब्रह्मंस्तनुर्विद्या क्रियाऽऽकृतिः ॥ अंगानि क्रतवो जाता धर्म आत्माऽसवः सुराः ॥ ४६ ॥ अहमेवासमेवाग्रे नान्यत्किंचांऽतरं बहिः ॥ संज्ञानमात्रमव्यक्तं प्रसुप्तमिव विश्वतः ॥ ४७ ॥ मय्यनंतगुणेऽनंते गुणतो गुणविग्रहः ॥ यदासीत्तत एवाद्यः स्वयंभूः समभूदजः ॥४८॥ स वै यदा महादेवो मम वीर्योपबृंहितः ॥ मेनेऽखिलमिवात्मानमुद्यतः सर्गकर्मणि॥४९॥ अथ मेऽभिहितो देवस्तपोऽतप्यत दारुणम् ॥ नव विश्वसृजो युष्मान्येनादावसृजद्विभुः ॥ ५० ॥ एषां पंचजनस्यांग दुहिता वै प्रजापतेः॥ असिक्नीनाम पत्नीत्वे प्रजेश प्रतिगृह्यताम् ॥५१॥ मिथुनव्यवायधर्मस्त्वं प्रजासर्गमिमं पुनः॥ मिथुनव्यवायधर्मिण्यां भूरिशो भावयिष्यसि ॥५२॥ त्वत्तोऽधस्तात्प्रजाः सर्वा मिथुनीभूय मायया॥ मदीयया भविष्यंति हरिष्यंति च मे बलिम् ॥५३॥ श्रीशुक उवाच ॥ इत्युक्त्वा मिषतस्तस्य भगवान्विश्वभावनः॥ स्वप्नोपलब्धार्थ इव तत्रैवांतर्दधे हरिः ॥ ५४ ॥ इति श्रीभागवते म० षष्ठ० दक्षोत्पत्त्यादिवर्णनं नाम चतुर्थोऽध्यायः॥ ४ ॥ छ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ तस्यां स पांचजन्यां वै विष्णुमायोपबृंहितः ॥ हर्यश्वसंज्ञानयुतं पुत्रानजनयद्विभुः ॥ १ ॥

त्वं तस्यां मैथुनधर्मेण भूरिशः प्रजाः भावयिष्यसि ॥५२ ॥ त्वत्तोऽधः प्रजाः मन्मायया मैथुनधर्मेणैव भविष्यंति ॥ ५३ ॥ इत्युक्त्वा भगवानंतर्दधे ॥ ५४ ॥ इति श्रीभागवते चू० षष्ठ० चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ पंचमे नारदेनाऽथ वाचः कूटस्तु नाशितान् । सुतानाकर्ण्य दक्षोऽसुं शशापेति निरूप्यते ॥ १ ॥ श्रीशुक उवाच । स दक्षस्तस्यां हर्यश्वसंज्ञानयुतं १०००० पुत्रान् जनयामास ॥ १ ॥

[1] भूतिरुत्पत्तिः ।

हे नृप ! तव समवृत्तयः प्रजासर्गे पित्रा आदिष्टाःसंतः प्रतीचीं दिशं ययुः ॥ २ ॥ तत्र नारायणसरसि ॥ ३ ॥ स्नानादेव गतमलाशयाः संतः ॥ ४ ॥ प्रजाविवृद्धये उग्रं तपस्तेपिरे । नारदस्तत्रैत्य तानुवाच ॥ ५ ॥ हे हर्यश्वाः ! भुवोंतं न दृष्ट्वा यूयं बालबुद्ध्या प्रजाः कथं स्रक्ष्यथ ॥ ६॥ तथैकपुरुषं राष्ट्रम् अदृष्टनिर्गमं बिलं बहुरूपां स्त्रियम् ॥ ७ ॥ पुंश्चलीपतिं पुरुषम् उभयतोवाहां नदीं पंचविंशतेर्गृहं चित्रकथं हंसं स्वतंत्रभ्रमण

अपृथग्धर्मशीलास्ते[1] सर्वे दाक्षायणा नृप ॥ पित्रा प्रोक्ताः प्रजासर्गे प्रतीचीं प्रययुर्दिशम् ॥ २ ॥ तत्र नारायणसरस्तीर्थं सिंधुसमुद्रयोः ॥ संगमो यत्र सुमहन्मुनिसिद्धनिषेवितम् ॥३॥ तदुपस्पर्शनादेव विनिर्धूतमलाशयाः ॥ धर्मे पारमहंस्ये च प्रोत्पन्नमतयोऽप्युत ॥ ४ ॥ तेपिरे तप एवोग्रं पित्रादेशेन यंत्रिताः ॥ प्रजाविवृद्धये यत्तान्देवर्षिस्तान्ददर्श ह ॥ ५ ॥ उवाच चाथ हर्यश्वाः कथं स्रक्ष्यथ वै प्रजाः ॥ अदृष्ट्वांतं भुवो यूयं बालिशा बत पालकाः ॥ ६ ॥ तथैकपुरुषं[3] राष्ट्रं[4] बिलं चादृष्टनिर्गमम् ॥ बहुरूपां स्त्रियं चापि पुमांसं पुंश्चलीपतिम् ॥ ७ ॥ नदीमुभयतोवाहां पंचपंचाद्भुतं गृहम् ॥ क्वचिद्धंसं चित्रकथं क्षौरपव्यं[5] स्वयं[6] भ्रमिम् ॥ ८ ॥ कथं स्वपितुरादेशमविद्वांसो विपश्चितः ॥ अनुरूपमविज्ञाय अहो सर्गं करिष्यथ ॥ ९ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ तन्निशम्याथ हर्यश्वा औत्पत्तिकमनीषया ॥ वाचः कूटं तु देवर्षेः स्वयं विममृशुर्धिया ॥ १० ॥ भूः क्षेत्रं जीवसंज्ञं[7] यदनादि निजबंधनम्[8] ॥ अदृष्ट्वा तस्य निर्वाणं किमसत्कर्मभिर्भवेत्[9] ॥ ११ ॥ एक एवेश्वरस्तुर्यो भगवान्स्वाश्रयः परः ॥ तमदृष्ट्वाऽभवं पुंसः किमसत्कर्मभिर्भवेत्[10] ॥ १२ ॥

स्वभावं च ॥ ८ ॥ विपश्चितः स्वपितुरादेशं च न विज्ञाय कथं सर्गं करिष्यथ ॥९॥ श्रीशुक उवाच ॥ हर्यश्वाः वाचः कूटं निशम्य धिया विचारयामासुः ॥ १० ॥ लिंगशरीरनाशमदृष्ट्वाऽसत्कर्मभिः किं भवेत् ॥ ११॥ एक एव भगवानाश्रयः सर्वसाक्षी तमदृष्ट्वाऽसत्कर्मभिः किं भवेत् ॥ १२॥

---

१ एकाचारस्वभावाः । २ आतिविस्तीर्णम् । ३ एकः पुरुषो यस्मिन् तत् । ४ द्वितीयान्तानां राष्ट्रादिभ्रम्यन्तानामदृष्ट्वेत्यनेन संबंधः । ५ क्षुरैः पविभिश्च निर्मितमातितीक्ष्णमित्यर्थः । ६ स्वतंत्रम् । ७ लिंगशरीरम् । ८ आत्मनो बंधनम् । ९ मोक्षानुपयोगीभिः । १० ईश्वरासमर्पितैः ।

पातालमिव तज्ज्योतीरूपं ब्रह्म । यत्र गत्वा न निवर्तेत तमदृष्ट्वाऽसत्कर्मभिः किम् ॥ १३ ॥ रजआदिगुणैर्युक्तबुद्धेर्विवेकमदृ० अ० ॥ १४ ॥ बुद्धिसंगभ्रंशितैश्वर्यं संसरंतं जीवमज्ञात्वा अ० ॥ १५ ॥ उत्पन्ननाशकरीं मायामदृ० अ० ॥१६॥ पंचविंशतितत्त्वानां यः आश्रयस्तं न जानतः

पुमान्नैवेति यद्गत्वा बिलस्वर्गं गतो यथा ॥ प्रत्यग्धामाऽविद इह किमसत्कर्मभिर्भवेत् ॥ १३ ॥ नानारूपात्मनो बुद्धिः स्वैरिणीव गुणान्विता ॥ तन्निष्ठामगतस्येह किमसत्कर्मभिर्भवेत् ॥ १४ ॥ तत्संगभ्रंशितैश्वर्यं संसरंतं कुभार्यवत् ॥ तद्गतीरबुधस्येह किमसत्कर्मभिर्भवेत् ॥ १५ ॥ सृष्ट्यप्ययकरीं मायां वेलाकूलांतवेगिताम् ॥ मत्तस्य तामविज्ञस्य किमसत्कर्मभिर्भवेत् ॥ १६ ॥ पंचविंशतितत्त्वानां पुरुषोऽद्भुतदर्पणम् ॥ अध्यात्ममबुधस्येह किमसत्कर्मभिर्भवेत् ॥ १७ ॥ ऐश्वरं शास्त्रमुत्सृज्य बंधमोक्षानुदर्शनम् ॥ विविक्तपदमज्ञाय किमसत्कर्मभिर्भवेत् ॥ १८ ॥ कालचक्रं भ्रमिस्तीक्ष्णं सर्वं निष्कर्षयज्जगत् ॥ स्वतंत्रमबुधस्येह किमसत्कर्मभिर्भवेत् ॥१९॥ शास्त्रस्य पितुरादेशं यो न वेद निवर्तकम् ॥ कथं तदनुरूपाय गुणविश्रंभ्युपक्रमेत् ॥ २० ॥ इति व्यवसिता राजन्हर्यश्वा एकचेतसः ॥ प्रययुस्तं परिक्रम्य पंथानमनिवर्तनम् ॥ २१ ॥ स्वरब्रह्मणि निर्भातहृषीकेशपदांबुजे ॥ अखंडं चित्तमावेश्य लोकाननुचरन्मुनिः ॥ २२ ॥

अ० ॥ १७ ॥ ईश्वरप्रतिपादकं शास्त्रं बंधमोक्षानुदर्शनमज्ञात्वा अ० ॥ १८ ॥ कालचक्रं भ्रमणात्मकं जगदाकर्षकमज्ञात्वा अ० ॥ १९ ॥ शास्त्ररूपपितुरादेशमात्मबंधनं न वेद सः ॥ २० ॥ एकचेतसस्ते एवं विचार्य नारदं परिक्रम्याऽपुनरावृत्तिं मार्गं ययुः ॥ २१ ॥ नारदो वीणां क्वणयन् हरिं ध्यायन् विचचार ॥ २२ ॥

१ नश्वरस्वर्गादिसाधनैः । २ अशांतेः । ३ अजानतः । ४ बुद्ध्यविवेकप्राप्तैः। ५ वेलाकूलं प्रवाहपतितानां निर्गमस्थानं तपोविद्यादि तस्यान्ते समीपे वेगितां निर्गमप्रतिबंधाय क्रोधाहंकारादिभिः कृतवेगाम् । ६ मायिकैः । ७ मिथ्यास्वातंत्र्यकृतैः । ८ बहिर्मुखैः । ९ फलस्य नित्यबुद्ध्या काम्यकर्मानुष्ठाने वैगुण्यबाहुल्यात्साद्भिः । १० द्वितीयजन्महेतोः । ११ निवृत्त्यनुरूपाय । १२ गुणमयप्रकृतिमार्गविश्वासवान् ।

ततो दक्षो नारदात् पुत्राणां नाशं निशम्य सुप्रजां शोचन् दुःखी बभूव॥२३॥पुनर्ब्रह्मणा सांत्वितो दक्षः शबलाश्वसंज्ञान् सहस्रं पुत्रान् जनयामास ॥ २४ ॥ तेऽपि प्रजासर्गे पित्राऽऽदिष्टाः संतो नारायणसरःआजग्मुः ॥ २५ ॥ ते तत्र सरसि स्नात्वा ब्रह्म जपंतपस्तेपुः ॥ २६ ॥ अब्भक्षाः वायुभोजनाश्च संतो हरिं पूजयंतः इम जगुः ॥ २७ ॥ ॐनमो नारायणायेत्यादि ॥ २८ ॥ हे नृप ! तानपि नारदः एत्य पूर्ववत्कूटान्युवाच

नाशं निशम्य पुत्राणां नारदाच्छीलशालिनाम् ॥ अन्वतप्यत कः शोचन् सुप्रजास्त्वं शुचां पदम् ॥ २३ ॥ स भूयः पांचजन्यायामजेन परिसांत्वितः ॥ पुत्रानजनयद्दक्षः शबलाश्वान् सहस्रशः ॥ २४ ॥ तेऽपि पित्रा समादिष्टाः प्रजासर्गे धृतव्रताः ॥ नारायणसरो जग्मुर्यत्र सिद्धाः स्वपूर्वजाः ॥ २५ ॥ तदुपस्पर्शनादेव विनिर्धूतमलाशयाः ॥ जपंतो ब्रह्म परमं तेपुस्तत्र महत्तपः ॥ २६ ॥ अब्भक्षाः कतिचिन्मासान् कतिचिद् वायुभोजनाः ॥ आराधयन्मंत्रमिममभ्यस्यंत इडस्पतिम् ॥ २७ ॥ ॐनमो नारायणाय पुरुषाय महात्मने ॥ विशुद्धसत्त्वधिष्ण्याय महाहंसाय धीमहि ॥ २८ ॥ इति तानपि राजेंद्र प्रतिसर्गधियो मुनिः ॥ उपेत्य नारदः प्राह वाचः कूटानि पूर्ववत् ॥२९॥ दाक्षायणाः संशृणुत गदतो निगमं मम ॥ अन्विच्छतानुपदवीं भ्रातॄणां भ्रातृवत्सलाः ॥ ३० ॥ भ्रातॄणां प्रायेणं भ्राता योऽनुतिष्ठति धर्मवित् ॥ स पुण्यबंधुः पुरुषो मरुद्भिः सह मोदते ॥ ३१ ॥ एतावदुक्त्वा प्रययौ नारदोऽमोघदर्शनः ॥ तेऽपि चान्वगमन् मार्गं भ्रातॄणामेव मारिष ॥ ३२ ॥ संध्रीचीनं प्रतीचीनं परस्यानुपथं गताः ॥ नाद्यापि ते निवर्तन्ते पश्चिमा यामिनीरिव ॥ ३३ ॥ एतस्मिन् काल उत्पातान् बहून् पश्यन् प्रजापतिः ॥ पूर्ववन्नारदकृतं पुत्रनाशमुपाशृणोत् ॥ ३४ ॥

॥२९॥ हे शबलाश्वाः ! भ्रातॄणां पदवीं विलोकयत ॥ ३० ॥ यो भ्रातृवर्त्मानुगच्छति स मरुद्भिः सह मोदते ॥३१॥ एवमुक्त्वा नारदो ययौ ते भ्रातॄणां मार्गं जग्मुः ॥३२॥ अद्यापि न निवर्तंते ॥३३॥एतस्मिन् काले दक्षो बहूनुत्पातान् पश्यन् पूर्ववत नारदकृतं पुत्रनाशं शुश्राव ॥३४॥

---

१ उपदेशम् । २ समीचीनम् । ३ प्रत्यग्वृत्तिलभ्यम् । ४ गताः ।

ततः क्रोधेन स्फुरिताधरो दक्षः आगतं नारदं जगाद ॥ ३५ ॥ अहो असाधो ! त्वया साधुरूपेण बालानां भिक्षोर्मार्गो दर्शितः ॥ ३६ ॥ त्रिभिर्ऋणैरमुक्तानामुभयोर्लोकयोर्विघातः कृतः ॥ ३७ ॥ एवं त्वं निर्दयो बालानां मतिभित् निर्लज्जःसन् हरेः पार्षदमध्ये कथं चरसि॥३८॥ त्वां विना साधवो भूतानुग्रहकराः ॥ ३९ ॥ पुंसां स्नेहपाशदूरीकरणं विना वैराग्यं मृषा ॥ ४० ॥ यथा नरो विषयोद्भवं सुखदुःखानुभवं

चुक्रोध नारदायाऽसौ पुत्रशोकविमूर्च्छितः ॥ देवर्षिमुपलभ्याऽऽह रोषाद्विस्फुरिताऽधरः ॥ ३५ ॥ दक्ष उवाच ॥ अहो असाधो साधूनां साधुलिंगेन नस्त्वया ॥ असाध्वकार्यर्भकाणां भिक्षोर्मार्गः प्रदर्शितः ॥ ३६ ॥ ऋणैस्त्रिभिरमुक्तानाम मीमांसितकर्मणाम् ॥ विघातः श्रेयसः पाप लोकयोरुभयोः कृतः ॥३७॥ एवं त्वं निरनुक्रोशो बालानां मतिभिद्धरेः॥ पार्षदमध्ये चरसि यशोहा निरपत्रपः ॥ ३८ ॥ ननु भागवता नित्यं भूतानुग्रहकातराः ॥ ऋते त्वां सौहृदघ्नं वै वैरंकर मवैरिणाम् ॥३९॥ नेत्थं पुंसां विरागः स्यात् त्वया केवलिना मृषा ॥ मन्यसे यद्युपशम स्नेहपाशनिकृंतनम्॥४०॥ नानुभूय न जानाति पुमान् विषयतीक्ष्णताम् ॥निर्विद्येत स्वयं तस्मान्न तथा भिन्नधीः परैः॥४१॥यन्नस्त्वं कर्मसंधानां साधूनां गृहमेधिनाम् ॥ कृतवानसि दुर्मर्षं विप्रियं तव मर्षितम् ॥४२॥ तंतुकृंतन यन्नस्त्वमभद्रमचरः पुनः ॥ तस्माल्लोकेषु ते मूढ न भवेद्भ्रमतःपदम् ॥४३॥ श्रीशुक उवाच ॥ प्रतिजग्राह तद्बाढं नारदःसाधुसंमतः॥एतावान् साधुवादो हि तितिक्षेतेश्वरः स्वयम् ॥ ४४ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे षष्ठस्कध नारदशापो नाम पंचमोऽध्यायः॥५॥

ज्ञात्वा पश्चाद् वैराग्यं प्राप्नोति तथा तदनुभवं न ज्ञात्वा परबोधेन न ॥ ४१ ॥ त्वयाऽस्माकमप्रियं कृतम् ॥ ४२॥ त्वया वंशच्छेदः कृतः । अतो लोके भ्रमतस्ते पदं स्थिरं न भवेत् ॥ ४३ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ नारदःप्रतिशप्तुं समर्थोऽपि तच्छापं जगृहे ॥४४॥ इति श्रीभागवते चूर्णिकायां षष्ठस्कन्धे पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

१ जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणैर्ऋणवान् भवति ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः इत्युक्तप्रकारैः ।

षष्ठे दक्षेण सृष्टायां कन्याषष्ट्यां प्रकीर्तितः । पृथग्वंशो यतो जातो विश्वरूपो दितेः सुतात् ॥ १ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ हे नृप ! ततो ब्रह्मणा सांत्वितो दक्षः षष्टिं कन्याः जनयामास ॥१॥ तत्र धर्मायदश १० कश्यपाय त्रयोदश १३ चंद्राय सप्तविंशतिः २७ भूताय द्वे २ अंगिरसे द्वे २ कृशाश्वाय द्वे २ तार्क्ष्यैति नामांतरं प्राप्ताय कश्यपाय चतस्रः ४ ॥ २ ॥ यासां प्रसवैस्त्रयो लोकाः आपूरिताः ॥ ३ ॥ धर्मपत्नीनामानि—भानुः १ लंबा २ ककुप् ३ जामिः ४ विश्वा ५ साध्या ६ मरुत्वती ७ वसुः ८ मुहूर्ता ९ संकल्पा १० इति । तासां पुत्रपौत्रान् शृणु ॥ ४ ॥ भानोर्देवऋ

श्रीशुक उवाच ॥ ततः प्राचेतसोऽसिक्न्यामनुनीतः स्वयंभुवा ॥ षष्टिं संजनयामास दुहितॄःपितृवत्सलाः ॥१॥दश धर्माय कायेंदोर्द्विषट् त्रिनव दत्तवान् ॥ भूतांगिरःकृशाश्वेभ्यो द्वेद्वे तार्क्ष्याय चापराः ॥२॥ नामधेयान्यमूषां त्वं साप त्य[illegible] मे शृणु ॥ यासां प्रसूतिप्रसवैर्लोका आपूरितास्त्रयः॥३॥भानुर्लंबा ककुब् जामिर्विश्वा साध्या मरुत्वती ॥ व [illegible]ल्पा धर्मपत्न्यः सुताञ्छृणु॥४॥भानोस्तु देवऋषभ इन्द्रसेनस्ततो नृप ॥ विद्योत आसील्लंबायास्ततश्च स्तन[illegible] ॥५॥ ककुभः संकटस्तस्य कीकटस्तनयो यतः ॥ भुवो दुर्गाणि जामेयः स्वर्गो नंदिस्ततोऽभ[illegible]॥६॥विश्वेदेवास्तु विश्वाया अप्रजांस्तान् प्रचक्षते॥ साध्यो गणस्तु साध्याया अर्थसिद्धिस्तु तत्सुतः॥७॥ मरुत्वांश्च [illegible]यंतश्च मरुत्वत्यां बभूवतुः॥ जयंतो वासुदेवांश उपेन्द्र इति यं विदुः॥८॥मौहूर्तिका देवगणा मुहूर्तायाश्च जज्ञिरे ॥ [illegible] फलं प्रयच्छंति भूतानां स्वस्वकालजम्॥९॥संकल्पायाश्च संकल्पः कामः संकल्पजः स्मृतः॥ वसवोऽष्टौ वसोः पुत्रास्तेषां नामानि मे शृणु॥१०॥द्रोणः प्राणो ध्रुवोऽर्कोऽग्निर्दोषो वसुर्विभावसुः॥ द्रोणस्याभिमतेः पत्न्या हर्षशोकभयादयः॥११॥

षभः । तस्येंद्रसेनः लंबायाः विद्योतः । तस्य स्तनयित्नवः॥५॥ ककुभः संकटः । तस्य कीकटः ततो दुर्गाभिमानिनो देवाः । जाम्याः स्वर्गः । ततो नंदिः ॥ ६ ॥ विश्वायाः विश्वेदेवाः तेऽप्रजाः । साध्यायाः साध्यो गणः । ततोर्थसिद्धिः । मरुत्वत्याः ॥ ७ ॥ मरुत्वान् जयंतश्च यमुपेंद्र विदुः ॥ ८ ॥ मुहूर्तायाः मौहूर्तिकाः देवगणाः ॥ ९ ॥ संकल्पायाः संकल्पः । ततः कामः । वसोरष्टौ वसवः । तेषां नामानि ॥१०॥ द्रोणः१ प्राणः २ ध्रुवः ३ अर्कः ४ अग्निः ५ दोषः ६ वसुः ७ विभावसुः ८ तेषां वंशाः । द्रोणस्याऽभिमत्यां हर्षशोकभयादयः आसन् ॥ ११ ॥

प्राणस्योर्जस्वत्यां सहः आयुः पुरोजवः । ध्रुवस्य धरण्यां विविधाः पुरः पुराणि ॥१२॥ अर्कस्य वासनायां तर्षादयः । अग्नेर्वसोर्धारायां द्रविणकादयः ॥ १३ ॥ अन्यस्यां कृत्तिकायां स्कंदः । तस्य विशाखादयः दोषस्य शर्वर्यां शिशुमारः ॥१४॥ आंगिरस्यां वसोर्विश्वकर्मा । तस्य चाक्षुषो मनुः । ततो विश्वे साध्याः ॥ १५ ॥ विभावसोरुषायां व्युष्टो रोचिरातपः इति । आतपाद् दिवसो जातः ॥१६॥ भूतस्य सरूपायां रैवतः १ अजः २ भवः ३ भीमः ४ वामः ५ उग्रः ६ वृषाकपिः ७ अजैकपात् ८ अहिर्बुध्न्यः ९ बहुरूपः १० महान् ११ ॥ १७ ॥ अन्यस्यां भार्यायां

प्राणस्योर्जस्वती भार्या सह आयुः पुरोजवः ॥ ध्रुवस्य भार्या धरणिरसूत विविधाः पुरः॥१२॥ अर्कस्य वासना भार्या पुत्रास्तर्षादयः स्मृताः ॥ अग्नेर्भार्या वसोर्धारा पुत्रा द्रविणकादयः ॥ १३ ॥ स्कंदश्च कृत्तिकापुत्रो ये विशाखादयस्ततः ॥ दोषस्य शर्वरीपुत्रः शिशुमारो हरेः कला॥१४॥वसोरांगिरसीपुत्रो विश्वकर्मा कृतीपतिः ॥ ततो [illegible]श्चाक्षुषोऽभूद्विश्वे साध्या मनोस्सुताः ॥१५॥ विभावसोरसूतोषा व्युष्टं रोचिषमातपम् ॥ पंचयामोऽथ भूतानि [illegible]न जाग्रति[illegible] ॥१६॥सरूपाऽसूत भूतस्य भार्या रुद्रांश्च कोटिशः ॥ रैवतोऽजो भवो भीमो वाम उग्रो वृषाक[illegible] ॥१७॥ [illegible]र्बुध्न्यो बहुरूपो महानिति ॥ रुद्रस्य पार्षदाश्चान्ये प्रेतभूतविनायकाः ॥ १८ ॥ प्रजापतेरंगिरसः स्वधा पत्नी पितॄनथ ॥ अथर्वांगिरसं वेदं पुत्रत्वे चाकरोत् सती ॥ १९ ॥ कृशाश्वोऽर्चिषि भार्यायां धूम्रकेशमजीजनत् ॥ धिषणायां वेदशिरा देवलं वयुनं मनुम् ॥ २० ॥ तार्क्ष्यस्य विनता कद्रूः पतंगी यामिनी इति ॥ पतंग्यसूत पतगान् यामिनी शलभानथ ॥ २१ ॥ सुपर्णाऽसूत गरुडं साक्षाद्यज्ञेशवाहनम् ॥ सूर्यसूतमनूरुं च कद्रूर्नागाननेकशः ॥ २२ ॥

भूतविनायकप्रेतादयः । ते एकादश रुद्राणां पार्षदाः आसन् ॥ १८ ॥ अंगिरसः स्वधापत्न्यां पितरः । अन्यस्यां सत्यामथर्वांगिराः नाम वेदो जातः ॥ १९ ॥ कृशाश्वस्यार्चिषि धूम्रकेशः । अन्यस्यां धिषणायां देवलः १ वयुनः २ मनुः ३ एते जाताः ॥ २० ॥ तार्क्ष्यस्य विनतायां गरुडोऽरुणश्च । कद्रूसंज्ञायां नागाः । पतंग्यां पक्षिणः । यामिन्यां शलभाः ॥ २१ ॥ २२ ॥

चन्द्रस्य कृत्तिकादयः स्त्रियः॥स दक्षशापात् क्षयरोगी चानपत्यश्च॥स दक्षं प्रसाद्य कलाः लेभे न पुत्रान्॥२३॥कश्यपपत्नीनामानि याभ्यो जगदुत्पन्नम्॥२४॥अदतिः१ दितिः २ दनुः३ काष्ठा४ अरिष्टा ५ सुरसा६ इला७ मुनिः ८ क्रोधवशा ९ ताम्रा १० सुरभिः ११ सरमा १२ तिमिः १३ ॥ २५ ॥ तिमेर्यादोगणः । सरमायाः श्वापदाः । सुरभेर्महिषादयो द्विशफाः॥२६॥ताम्राया गृध्राद्याः । मुनेरप्सरोगणाः । क्रोधवशाया दंदशूकादि सर्पाः ॥२७॥ इलायाः वृक्षाः । सुरसायाः राक्षसाः । अरिष्टाया गंधर्वाः । काष्ठायाः अश्वाद्याः एकशफाः ॥ २८ ॥दनोरेकषष्टिःसुताः । मुख्याः

कृत्तिकादीनि नक्षत्राणींदोः पत्न्यस्तु भारत ॥दक्षशापात् सोऽनपत्यस्तासु यक्ष्मग्रहार्दितः ॥ पुनः प्रसाद्य तं सोमः कला लेभे क्षये दिताः[1] ॥ २३ ॥ शृणु नामानि लोकानां मातॄणां शंकराणि च ॥ अथ कश्यपपत्नीनां यत्प्रसूतमिदं जगत्॥२४ अदितिर्दितिर्दनुः काष्ठा अरिष्टा सुरसा इला॥मुनिःक्रोधवशा ताम्रा सुरभिः सरमा तिमिः॥२५॥तिमेर्यादोगणा आसन् श्वापदाः सरमासुताः॥ सुरभेर्महिषा गावो ये चान्ये द्विशफा नृप ॥ २६ ॥ ताम्रायाः श्येनगृध्राद्या मुनेरप्सरसां गणाः ॥दंदशूकादयः सर्पा राजन् क्रोधवशात्मजाः ॥२७॥ इलाया भूरुहाः सर्वे यातुधाना[illegible]ः॥ अरिष्टायाश्च गंधर्वाः काष्ठाया द्विशफेतराः ॥२८॥सुता दनोरेकषष्टिस्तेषां प्राधानिकाञ्छृणु ॥ द्विमूर्धा [illegible]रिष्टो हयग्रीवो विभावसुः ॥२९॥ अयोमुखः शंकुशिराःस्वर्भानुः कपिलोऽरुणः॥पुलोमा वृषपर्वा च एकचक्र[illegible]पनः॥ ॥ ३० ॥धूम्रकेशो विरूपाक्षो विप्रचित्तिश्च दुर्जयः ॥स्वर्भानोः सुप्रभां कन्यामुवाह नमुचिः किल ॥३१॥ वृषपर्वणस्तु शर्मिष्ठां ययातिर्नाहुषो बली॥वैश्वानरसुता याश्च चतस्रश्चारुदर्शनाः॥उपदानवी हयशिरा पुलोमा कालकातथा॥३२॥

द्विमूर्धा१ शंवरः२ अरिष्टः ३ हयग्रीवः ४ विभावसुः ५ ॥२९॥अयोमुखः ६ शंकुशिराः ७ स्वर्भानुः ८ कपिलः ९अरुणः १०पुलोमा ११ वृषपर्वा १२एकचक्रः १३ अनुतापनः १४॥ ३० ॥धूम्रकेशः १५ विरूपाक्षः १६ विप्रचित्तिः १७ दुर्जयः १८ इति । स्वर्भानोः सुप्रभां कन्यां नमुचिरुवाह वृषपर्वणः शर्मिष्ठां ययातिः ॥ ३१ ॥दनोः पुत्रो वैश्वानरः तस्य कन्या उपदानवी १ हयशिरा २ पुलोमा३ कालका ४ ॥ ३२॥

१ कृष्णपक्षे खण्डिकाः ।

हिरण्याक्षः उपदानवीं क्रतुर्हयशिरां ब्रह्मप्रेरितः कश्यपः पुलोमां कालकां चोवाह ॥ ३३ ॥ ताभ्यां षष्टिसहस्राणि युद्धशालिनो दानवाः आसन् । अर्जुनः स्वर्गगतः सन् तान् जघान ॥ ३४ ॥ विप्रचित्तिः सिंहिकायां राहुज्येष्ठं केतुशतं यो ग्रहत्वं प्राप ॥३५॥ अथाऽदितेर्वंशं शृणु । यत्र नारायणोंशेनाऽवातरत् ॥३६॥ अदितेः पुत्रा द्वादश । विवस्वान् १ अर्यमा २ पूषा ३ त्वष्टा ४ सविता ५ भगः६ धाता ७ विधाता ८ वरुणः९ मित्रः१० शक्रः ११ उरुक्रमः १२ ॥३७॥ तत्र विवस्वतः पत्नी संज्ञा श्राद्धदेवं मनुं यमं यमुनांच सुषुवे । सा तुरगी भूत्वाऽश्विनीकुमारौ सुषुवे ॥ ३८ ॥

उपदानवीं हिरण्याक्षः क्रतुर्हयशिरां नृप॥पुलोमां कालकां च द्वे वैश्वानरसुते तु कः॥ उपयमेऽथ भगवान् कश्यपो ब्रह्मचोदितः॥ ३३ ॥पौलोमाः कालकेयाश्च दानवा युद्धशालिनः ॥ तयोः षष्टिसहस्राणि यज्ञघ्नांस्ते पितुः पिता ॥ जघान स्वर्गतो राजन्नेक इंद्रप्रियंकरः॥३४॥ विप्रचित्तः सिंहिकायां शतं चैकमजीजनत् ॥ राहुज्येष्ठं केतुशतं ग्रहत्वं य उपागताः ॥ ३५ ॥ अथातः श्रूयतां वंशो योऽदितेरनुपूर्वशः॥यत्र नारायणो देवः स्वांशेनावतरद् [illegible] ॥३६॥ विवस्वानर्यमा पूषा त्वष्टाऽथ सविता भगः ॥ धाता विधाता वरुणो मित्रः शक्र उरुक्रमः॥३७॥ विवस्वत[illegible]द्धदेवं संज्ञासूयत वै मनुम् ॥ मिथुनं च महाभागा यमं देवं यमीं तथा ॥स वै भूत्वाऽथ वडवा नासत्यौ सुषुवे [illegible] ॥ ३८ ॥ छाया शनैश्चरं लेभे सावर्णिं च मनुं ततः॥ कन्यां च तपतीं या वै वव्रे संवरणं पतिम् ॥३९॥अर्य्यम्णो मातृकापत्नी तयोश्चर्षणयः सुताः ॥ यत्र वै मानुषी जातिर्ब्रह्मणा चोपकल्पिता ॥४०॥ पूषाऽनपत्यः पिष्टादो भग्नदंतोऽभवत् पुरा ॥ योसौ दक्षाय कुपितं जहास विवृतद्विजः ॥ ४१ ॥ त्वष्टुर्दैत्यानुजा भार्या रचना नाम कन्यका ॥सन्निवेशस्तयोर्जज्ञे विश्वरूपश्च वीर्यवान् ॥ ४२ [illegible] वव्रिरे सुरगणा दौहित्रं द्विषतामपि ॥ विमतेन परित्यक्ता गुरुणांगिरसेन [illegible]त॥४३॥

इति श्री भागव० म० षष्ठ० दक्षकन्यावंशवर्णनं नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

पुनः सैव छाया शनैश्चरं सावर्णिं मनुं तपतीं कन्यां च सुषुवे या संवरणं वव्रे ॥ ३९ ॥ अर्य्यम्णो मातृकायां मनुष्याः आसन् ॥४० ॥ पूषा पिष्टभुगनपत्यः ॥ ४१ त्वष्टुः रचनायां संनिवेशो विश्वरूपश्च जज्ञे ॥ ४२ ॥ बृहस्पतिना त्यक्ताः द्विषतां देवाः दौहित्रमपि विश्वरूपं पौरोहित्याय वव्रिरे ॥ ४३ ॥ इति श्रीभागवते चू०षष्ठ०षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमे विश्वरूपोऽसौ पौरोहित्ये वृतः सुरैः । गुरुणा संपरित्यक्तैः पौरोहित्यमथाकरोत् ॥ १ ॥ राजोवाच ॥ हे ब्रह्मन् !बृहस्पतिःकस्माद् देवान् त्यक्तवान् एतद् वद ॥ १ ॥ श्रीशुक उवाच॥इंद्रस्त्रिभुवनैश्वर्यमदेन मत्तो मरुद्भिःसिद्धचारणगंधर्वैर्विद्याधराप्सरोभिः संवेष्टितः ॥ २ ॥ ३ ॥४॥ सिंहासने स्थितः ॥ ५ ॥ छत्रचामरैर्युतः इंद्राण्या विराजमानः सन् ॥ ६ ॥ ७॥ सभागतं बृहस्पतिं पश्यन्नपि नोत्थानेनाऽभ्यनंदत् ॥ ८ ॥

राजोवाच ॥ कस्य हेतोःपरित्यक्ता आचार्येणात्मनः सुराः ॥ एतदाचक्ष्व भगवञ्छिष्याणामक्रमं गुरौ ॥ १ ॥ श्रीशुक उवाच ॥इंद्रस्त्रिभुवनैश्वर्यमदोल्लंघितसत्पथः ॥ मरुद्भिर्वसुभी रुद्रैरादित्यैर्ऋभुभिर्नृप ॥ २॥ विश्वेदेवैश्च साध्यैश्च नासत्याभ्यां परिश्रितः ॥ सिद्धचारणगंधर्वैर्मुनिभिर्ब्रह्मवादिभिः ॥ ३ ॥ विद्याधराप्सरोभिश्च किन्नरैः पतगोरगैः ॥ निषेव्यमाणो मघवान् स्तूयमानश्च भारत ॥ ४ ॥ उपगीयमानो ललितमास्थानाध्यासनाश्रितः ॥ पांडुरेणातपत्रेण चंद्रमंडलचारुणा ॥ ५॥ युक्तश्चान्यैः पारमेष्ठ्यैश्चामरव्यजनादिभिः ॥ विराजमानः पौलोम्या सहार्धासनया भृशम् ॥ ६ ॥ स यदा परमाचार्यं देवानामात्मनश्च ह ॥ नाभ्यनंदत संप्राप्तं प्रत्युत्थानासनादिभिः ॥ ७ ॥ वाचस्पतिं मुनिवरं सुरासुरनमस्कृतम् ॥ नोच्चचालासनादिन्द्रः पश्यन्नपि सभागतम् ॥ ८ ॥ ततो निर्गत्य सहसा कविरांगिरसः प्रभुः ॥ आययौ स्वगृहं तूष्णीं विद्वाञ्छ्रीमदविक्रियाम् ॥ ९ ॥ तर्ह्येव प्रतिबुध्येंद्रो गुरुहेलनमात्मनः ॥ गर्हयामास सदसि स्वयमात्मानमात्मना ॥ १० ॥ अहो बत मयाऽसाधु कृतं वै दभ्रबुद्धिना ॥ यन्मयैश्वर्यमत्तेन गुरुः सदसि कात्कृतः ॥ ११ ॥ को गृध्येत् पंडितो लक्ष्मीं त्रिविष्टपपतेरपि ॥ ययाऽहमासुरं भावं नीतोऽद्य विबुधेश्वरः ॥ १२ ॥ ये पारमेष्ठ्यं धिषणमधितिष्ठन्न कंचन ॥प्रत्युत्तिष्ठेदिति ब्रूयुर्धर्मं ते न परं विदुः ॥ १३ ॥

तदा गुरुर्मदेन व्याप्तमिंद्रं दृष्ट्वा गृहमाययौ ॥९॥ ततः इंद्रो गुरोरपमानं ज्ञात्वा सदसि स्वं निंदयन्नाय ॥१०॥अहो ऐश्वर्यमत्तेन मया सदसि गुरुस्तिरस्कृतः ॥ ११ ॥ धिङ् मां ममैश्वर्यं च योऽहमासुरं भावं श्रितः । राज्ञाऽऽसनात् नोत्थातव्यमिति ये वदंति ते धर्मं न विदुः ॥ १२ ॥१३॥

ये कुपथदेष्टॄणां वचने श्रद्दध्युः तेऽधः पतंति ॥ १४ ॥ अतो गुरुं प्रसादयिष्ये ॥ १५ ॥ एवं चिंतयतः सतो बृहस्पतिरात्ममाययांऽतर्धानं गतः ॥ १६ ॥ इंद्रो देवैः सह गुरुमप्राप्य शर्म न लेभे ॥ १७ ॥ तत् श्रुत्वा सर्वे दैत्याः शुक्रमाश्रित्य देवान् प्रति योद्धुमुद्योगं चक्रुः ॥ १८ ॥ तदा तेषां बाणैर्भिन्नांगाः सेंद्राः देवाः ब्रह्माणं जग्मुः ॥ १९ ॥ ब्रह्मा तान् दुःखितान् दृष्ट्वा जगाद ॥ २० ॥ अहो देवाः ! भवद्भिरैश्वर्याद् गुरुस्तिरस्कृतः । अतो महद

तेषां कुपथदेष्टॄणां पततां तमसि ह्यधः ॥ ये श्रद्दध्युर्वचस्ते वै मज्जंत्यश्मप्लवा इव ॥ १४ ॥ अथाऽहममराचार्यमगाधधिषणं द्विजम् ॥ प्रसादयिष्ये निशठः शीर्ष्णा तच्चरणं स्पृशन् ॥ १५ ॥ एवं चिंतयतस्तस्य मघोनो भगवान् गृहात् ॥ बृहस्पतिर्गतोऽदृष्टां गतिमध्यात्ममायया ॥ १६ ॥ गुरोर्नाधिगतःसंज्ञां परीक्षन् भगवान् स्वराट् ॥ ध्यायन् धिया सुरै र्युक्तः शर्म नालभतात्मनः ॥ १७ ॥ तच्छ्रुत्वैवासुराः सर्व आश्रित्यौशनसं मतम् ॥ देवान् प्रत्युद्यमं चक्रुर्दुर्मदा आततायिनः ॥ १८ ॥ तैर्विसृष्टेषुभिस्तीक्ष्णैर्निर्भिन्नांगोरुबाहवः ॥ ब्राह्मणं शरणं जग्मुः सहेंद्रा नतकंधराः ॥ १९ ॥ तांस्तथा भ्यर्दितान् वीक्ष्य भगवानात्मभूरजः ॥ कृपया परया देव उवाच परिसांत्वयन् ॥ २० ॥ ब्रह्मोवाच ॥ अहो बत सुरश्रेष्ठा ह्यभद्रं वः कृतं महत् ॥ ब्रह्मिष्ठं ब्राह्मणं दांतमैश्वर्यान्नाभ्यनंदत ॥ २१ ॥ तस्यायमनयस्यासीत् परेभ्यो वः पराभवः ॥ प्रक्षीणेभ्यः स्ववैरिभ्यः समृद्धानां च यत् सुराः ॥ २२ ॥ मघवन् द्विषतः पश्य प्रक्षीणान् गुर्वतिक्रमात् ॥ संप्रत्युपचितान् भूयःकाव्यमाराध्य भक्तितः ॥ आददीरन् निलयनं ममापि भृगुदेवताः ॥ २३ ॥ त्रिविष्टपं किं गणयंत्यभेद्यमंत्रा भृगूणामनुशिक्षितार्थाः ॥ न विप्रगोविंदगवीश्वराणां भवंत्यभद्राणि नरेश्वराणाम् ॥ २४ ॥ तद् विश्वरूपं भजताशु विप्रं तपस्विनं त्वाष्ट्रमथात्मवंतम् ॥ सभाजितोऽर्थान् स विधास्यते वो यदि क्षमिष्यध्वमुतास्य कर्म ॥ २५ ॥

भद्रं कृतम् ॥ २१ ॥ यतः शत्रुभ्यो वः पराभवः आसीत् ॥ २२ ॥ हे मघवन् ! गुर्वतिक्रमं पश्य । तव शत्रवो भक्त्या शुक्रमाराध्य ॥ २३ ॥ स्वर्गमपि ग्रहीष्यंति ॥ २४ ॥ तस्मादाशु विश्वरूपं भजत । स भवदर्थान् विधास्यते ॥ २५ ॥

१ विप्रादयः ईश्वराः अनुग्राहकाः येषां तेषाम् । २ असुरपक्षपातम् ।

श्रीशुक उवाच ॥ एवं ब्रह्मवचः श्रुत्वा विश्वरूपं गत्वा ॥२६॥ देवा ऊचुः॥ हे तात ! वयमतिथयः प्राप्ताः । अस्माकं कामः संपाद्यताम् ॥२७॥ पुत्राणां पितृशुश्रूषणं परो धर्मः॥२८॥ यतो गुरुर्वेदस्य मूर्तिः पिता ब्रह्मणो मूर्तिः भ्रातद्रस्य मूर्तिः । माता क्षितेर्मूर्तिः॥२९॥ भगिनी दयायाः मूर्तिः । अतिथिर्धर्मस्य मूर्तिः । सर्वभूतानि श्रीविष्णोर्मूर्तिः ॥३०॥ अतो नः पितॄणां दुःखं तपसा नाशयन् सन्नाज्ञां कर्तुमर्हसि ॥ ३१॥ त्वामु

श्रीशुक उवाच ॥ त एवमुदिता राजन् ब्रह्मणा विगतज्वराः॥ ऋषिं त्वाष्ट्रमुपव्रज्य परिष्वज्येदमब्रुवन् ॥ २६ ॥ देवा ऊचुः ॥ वयं तेऽतिथयः प्राप्ता आश्रमं भद्रमस्तु ते ॥ कामः संपाद्यतां तात पितणां समयोचितः ॥ २७ ॥ पुत्राणां हि परो धर्मः पितृशुश्रूषणं सताम् ॥ अपि पुत्रवतां ब्रह्मन् किमुत ब्रह्मचारिणाम् ॥ २८ ॥ आचार्यो ब्रह्मणो मूर्तिः पिता मूर्तिः प्रजापतेः ॥ भ्राता मरुत्पतेर्मूर्तिर्माता साक्षात् क्षितेस्तनुः ॥ २९॥ दयाया भगिनी मूर्तिर्धर्मस्यात्माऽतिथिः स्व यम् ॥ अग्नेरभ्यागतो मूर्तिः सर्वभूतानि चात्मनः ॥ ३०॥ तस्मात् पितॄणामार्तानामार्तिं परपराभवम् ॥ तपसाऽपन यंस्तात संदेशं कर्तुमर्हसि ॥ ३१ ॥ वृणीमहे त्वोपाध्यायं ब्रह्मिष्ठं ब्राह्मणं गुरुम् ॥ यथांजसा विजेष्यामः सपत्नांस्तव तेजसा ॥ ३२ ॥ न गर्हयंति ह्यर्थेषु यविष्ठांघ्र्यभिवादनम् ॥ छंदोभ्योऽन्यत्र न ब्रह्मन् वयोज्येष्ठ्यस्य कारणम् ॥३३॥ ऋषिरुवाच ॥ अभ्यर्थितः सुरगणैः पौरोहित्ये महातपाः ॥ स विश्वरूपस्तानाह प्रसन्नः श्लक्ष्णया गिरा ॥३४॥विश्व रूप उवाच ॥ १विगर्हितं धर्मशीलैर्ब्रह्मवर्चउपव्ययम् ॥ कथं नु मद्विधो नाथा लोकेशैरभियाचितम् ॥ प्रत्याख्यास्य ति तच्छिष्यः स एव स्वार्थ उच्यते ॥ ३५ ॥ अकिंचनानां हि धनं शिलोंछनं तेनेह निर्वर्तितसाधुसत्क्रियः ॥ कथं विगर्ह्य नु करोम्यधीश्वराः पौरोधसं हृष्यति येन दुर्मतिः ॥ ३६ ॥

पाध्यायं वृणीमहे तव तेजसा शत्रून् जेष्यामः ॥ ३२ ॥ कार्येषु कनिष्ठवंदनं न निन्दंति मंत्रेभ्योऽन्यत्र वयोज्यैष्ठ्यस्य कारणं न तु मंत्रेषु अतो मंत्रदानेन त्वमेव ज्येष्ठो भविष्यसि ॥ ३३ ॥ एवं देवैः पौरोहित्ये प्रार्थितो विश्वरूपस्तानाह ॥ ३४ ॥ विश्वरूप उवाच ॥ हे देवाः ! स्वपुण्य नाशकं पौरोहित्यं युष्मत्प्रार्थनया करिष्यामि ॥ ३५ ॥ दुर्मतिर्धनेच्छया तत कर्तुं हृष्यति । संतुष्टो निर्धनोपि धर्ममाचरति ॥ ३६ ॥

१ पूर्वसंचितब्रह्मवर्चसो व्ययकरम् ।

तथापि भवतां प्रार्थितं प्राणैरर्थैश्च साधये ॥३७॥ श्रीशुक उवाच ॥ विश्वरूपः एवं प्रतिज्ञाय पौरोहित्यं चक्रे ॥३८ ॥ शुक्रविद्यया रक्षितां दैत्यश्रियं वैष्णव्या विद्ययाऽऽकृष्येन्द्राय ददौ॥३९॥इंद्रो यया रक्षितः सन् दैत्यसेनाः जिग्ये विश्वरूपस्तामिंद्रायाऽऽह ॥४०॥इति श्रीभागवते चू० षष्ठस्कंध सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ अष्टमे विश्वरूपस्तु वर्म नारायणात्मकम् । इंद्राय प्राह येनेंद्रो गुप्तो दैत्यानथाजयत् ॥ १ ॥ राजोवाच ।इंद्रो

तथापि न प्रतिब्रूयां गुरुभिः प्रार्थितं कियत् ॥ भवतां प्रार्थितं सर्वं प्राणैरर्थैश्च साधये ॥ ३७ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ तेभ्य एवं प्रतिश्रुत्य विश्वरूपो महातपाः ॥पौरोहित्यं वृतश्चक्रे परमेण समाधिना ॥ ३८॥ सुरद्विषां श्रियं गुप्तामौशनस्यापि विद्यया ॥ आच्छिद्याऽदान्महेंद्राय वैष्णव्या विद्यया विभुः ॥ ३९ ॥ यया गुप्तः सहस्राक्षो जिग्ये सुरचमूर्विभुः ॥ तां प्राह स महेंद्राय विश्वरूप उदारधीः॥४० ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे षष्ठस्कंध पौरोहित्यायेन्द्रादिकृतं विश्वरूपवरणनं नाम सप्तमोऽध्यायः॥७॥राजोवाच॥ यया गुप्तः सहस्राक्षः सवाहान् रिपुसैनिकान् ॥ क्रीडन्निव विनिर्जित्य त्रिलोक्या बुभुजे श्रियम् ॥ १ ॥ भगवंस्तन्ममाख्याहि वर्म नारायणात्मकम् ॥ यथाततायिनः शत्रून् येन गुप्तोऽजयन्मृधे ॥ २ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ वृतः पुरोहितस्त्वाष्ट्रो महेंद्रायानुपृच्छते ॥ नारायणाख्यं वर्माह तदिहैकमनाः शृणु ॥ ३ ॥ विश्वरूप उवाच ॥ धौतांघ्रिपाणिराचम्य सपवित्र उदङ्मुखः ॥ कृतस्वांगकरन्यासो मंत्राभ्यां वाग्यतः शुचिः ॥ ४॥ नारायणमयं वर्म सन्नह्येद् भय आगते ॥ पादयोर्जानुनोरूर्वोरुदरे हृद्यथोरसि ॥ ५ ॥ मुखे शिरस्यानुपूर्व्यादोंकारादीनि विन्यसेत् ॥ ॐ नमोनारायणायेति विपर्ययमथापि वा ॥ ६ ॥

यया शत्रून् निर्जित्य त्रैलोक्यलक्ष्मीं बुभुजे ॥ १ ॥ हे शुक ! तद् नारायणकवचं मे आख्याहि ॥ २ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ विश्वरूपःइंद्राय यत् कवचं जगाद तत् शृणु॥३॥ विश्वरूप उवाच ॥ हस्तपादं प्रक्षाल्याचम्योदङ्मुखो वाग्यतोऽष्टाक्षरद्वादशाक्षरमंत्राभ्यामंगन्यासं करन्यासं च कृत्वा ॥ ४ ॥ कवचं धारयेत् ॐनमो नारायणायेति पादाद्यष्टांगेषु क्रमेण न्यसेत् ॥ ५ ॥ ६ ॥

१ विपर्ययं यथा भवत्येवं शिर आदि पादान्तं वा न्यसेत् । उत्पात्तिन्यासं संहारन्यासं वा कुर्यादित्यर्थः ।

ॐ नमो भगवते वासुदेवायेत्येवमंगुष्ठपर्वसु करन्यासं कुर्यात् ॥ ७॥ ॐ विष्णवे नम इति हृदयादिषु विन्यसेत्॥८॥९॥ततः ईश्वरं ध्यात्वा कवचं जपेत् ॥ १० ॥ भगवान् गरुडारूढोऽष्टबाहुः सर्वरक्षां करोतु ॥ ११ ॥ मत्स्यमूर्तिर्जलेषु मां रक्षतु । वामनः स्थलेषु । त्रिविक्रमः खे ॥ १२ ॥ नृसिंहः संकटादिस्थाने । वराहो मार्गे ॥ १३ ॥ परशुरामो गिरिशिखरे । रामचन्द्रः प्रवासे ॥ १४ ॥ नारायणो जारणादिप्रयोगात् । नरो गर्वात्

करन्यासं ततः कुर्याद् द्वादशाक्षरविद्यया ॥ प्रणवादियकारांतमंगुल्यंगुष्ठपर्वसु ॥ ७ ॥ न्यसेद् हृदयमोंकारं विकारमनु मूर्धनि ॥ षकारं तु भ्रुवोर्मध्ये णकारं शिखयादिशेत् ॥ वेकारं नेत्रयोर्युंज्यान्नकारं सर्वसंधिषु ॥ ८ ॥ मकारमस्त्रमुद्दिश्य मंत्रमूर्तिर्भवेद् बुधः ॥ सविसर्गं फडंतं तत् सर्वदिक्षु विनिर्दिशेत् ॥ ॐ विष्णवे नमः फट् इति ॥९॥ आत्मानं परमं ध्यायेद् ध्येयं षट्शक्तिभिर्युतम् ॥ विद्यातेजस्तपोमूर्तिमिमं मंत्रमुदाहरेत् ॥१० ॥ ॐ हरिर्विदध्यान्मम सर्वरक्षां न्यस्तांघ्रिपद्मः पतगेंद्रपृष्ठे ॥ दरारिचर्मासिगदेषुचापपाशान् दधानोऽष्टगुणोऽष्टबाहुः ॥ ११ ॥ जलेषु मां रक्षतु मत्स्यमूर्तिर्यादोगणेभ्यो वरुणस्य पाशात् ॥ स्थलेषु मायाबटुवामनोऽव्यात् त्रिविक्रमः खेऽवतु विश्वरूपः ॥ १२ ॥ दुर्गेष्वटव्याजिमुखादिषु प्रभुः पायान्नृसिंहोऽसुरयूथपारिः ॥ विमुंचतो यस्य महाट्टहासं दिशो विनेदुन्यपतंश्च गर्भाः ॥ १३ ॥ रक्षत्वसौ माऽध्वनि यज्ञकल्पः स्वदंष्ट्रयोन्नीतधरो वराहः ॥ रामोऽद्रिकूटेष्वथ विप्रवासे सलक्ष्मणोऽव्याद् भरताग्रजोऽस्मान् ॥ १४ ॥ मामुग्रधर्मादखिलात् प्रमादान्नारायणः पातु नरश्च हासात् ॥ दत्तस्त्वयोगादथ योगनाथः पायाद् गणेशः कपिलः कर्मबंधात् ॥ १५ ॥ सनत्कुमारोऽवतु कामदेवाद् हयशीर्षा मां पथि देवहेलनात् ॥ देवर्षिवर्यः पुरुषार्चनांतरात् कूर्मो हरिर्मां निरयादशेषात् ॥ १६ ॥ धन्वंतरिर्भगवान् पात्वपथ्याद् द्वंद्वाद् भयादृषभो निर्जितात्मा ॥ यज्ञश्च लोकादवताज्जनांताद् बलो गणात् क्रोधवशादहींद्रः ॥ १७ ॥

दत्तो योगभ्रंशात् । कपिलः कर्मबंधात् ॥ १५ ॥ सनत्कुमारो मदनात् । हयशीर्षा मार्गे देवापमानात् । कूर्मो निरयात् ॥ १६ ॥ धन्वंतरिः कुभोजनात् । ऋषभो द्वंद्वभयात् । यज्ञो जनापवादात् । बलभद्रः कालात् । शेषः सर्पगणात् ॥ १७ ॥

व्यासोऽज्ञानात् । बुद्धः पाखंडगणात् । कल्किः कलिकालमलात् ॥ १८ ॥ केशवो गदया प्रातः । गोविंदः सार्धयामे । विष्णुर्मध्यंदिने ॥ १९॥ मधुहाऽपराह्ने । माधवः सायम् । हृषीकेशः प्रदोषे । पद्मनाभोऽर्धरात्रे ॥२०॥ ईशोपररात्रे। जनार्दनः उषःकाले । दामोदरोऽनुसंध्यम्। विश्वेश्वरः प्रभाते ॥२१॥ हे चक्र ! मम रिपुसैन्यं दंदग्धिदंदग्धि ॥ २२ ॥ हे गदे ! यक्षभूतपिशाचाद्यरीन् चूर्णयचूर्णय ॥ २३ ॥ हे शंख ! ब्रह्मराक्षसा

द्वैपायनो भगवानप्रबोधाद् बुद्धस्तु पाखंडगणात् प्रमादात ॥ कल्किः कलेः कालमलात् प्रपातु धर्मावनायोरुकृताव तारः ॥१८॥ मां केशवो गदया प्रातरव्यात् गोविंद आसंगवमात्तवेणुः ॥ नारायणः प्राह्ण उदारशक्तिर्मध्यंदिने विष्णु रिंद्रपाणिः ॥ १९ ॥ देवोऽपराह्ने मधुहोग्रधन्वा सायं त्रिधामाऽवतु माधवो माम् ॥ दोषे हृषीकेश उतार्धरात्रे निशी थ एकोऽवतु पद्मनाभः ॥ २० ॥ श्रीवत्सधामा पररात्र ईशः प्रत्यूष ईशोऽसिधरो जनार्दनः ॥ दामोदरोऽव्यादनुसंध्यं प्रभाते विश्वेश्वरो भगवान् कालमूर्तिः ॥ २१ ॥ चक्रं युगांतानलतिग्मनेमि भ्रमत् समंताद् भगवत्प्रयुक्तम् ॥ दंदग्धि दंदग्ध्यरिसैन्यमाशु कक्षं यथा वातसखो हुताशः ॥२२॥ गदेऽशनिस्पर्शनविस्फुलिंगे निष्पिण्ढि निष्पिढ्यजितप्रियासि ॥ कूष्मांडवैनायकयक्षरक्षोभूतग्रहांश्चूर्णयचूर्णयारीन् ॥ २३ ॥ त्वं यातुधानप्रमथप्रेतमातृपिशाचविप्रग्रहघोरदृष्टीन् ॥ दरेंद्र विद्रावय कृष्णपूरितो भीमस्वनोऽरेर्हृदयानि कंपयन् ॥२४॥ त्वं तिग्मधाराऽसि वरारिसैन्यमीशप्रयुक्तो मम छिन्धि छिंधि ॥ चक्षूंषि चर्मञ्छतचन्द्र छादय द्विषामघोनां हर पापचक्षुषाम् ॥ २५ ॥ यन्नो भयं ग्रहेभ्योऽभूत् केतुभ्यो नृभ्य एव च ॥ सरीसृपेभ्यो दंष्ट्रिभ्यो भूतेभ्योंऽहोभ्य एव वा ॥२६ ॥ सर्वाण्येतानि भगवन्नामरूपास्त्रकीर्तनात् ॥ प्रयांतु संक्षयं सद्यो ये नः श्रेयः प्रतीपकाः ॥ २७ ॥

दीन् विद्रावयविद्रावय ॥ २४ ॥ हे खड्ग ! ममाऽरिसैन्यं तिग्मधारया छिंधिछिंधि । हे चर्मन् ! द्विषां चक्षूंषि छादय हर ॥ २५ ॥ ग्रहेभ्यः सर्वेभ्यो व्याघ्रादिभ्यश्च यद् भय तत् ॥ २६ ॥ भगवन्नामकीर्तनात् सद्यः क्षयं यातु ॥ २७ ॥

१ संगवमभिव्याप्य । २ शुष्कतृणम् । ३ अघवताम् । ४ इष्टव्याघातकाः ।

गरुडः सर्वदुःखेभ्यो रक्षतु ॥ २८ ॥ सर्वापद्भ्यो हरेर्नाम । पार्षदाः बुद्धींद्रियमनःप्राणान् ॥ २९ ॥ सर्वे उपद्रवाःनामस्मरणेन नाशं यांतु॥३०॥ हरिर्माययाऽऽयुधदेहाख्याः धत्ते॥ ३१ ॥ सर्वरूपैर्हरिः सदा पातु ॥३२॥ विदिक्षु दिक्षु सर्वत्र नारसिंहः पातु॥ ३३॥ हे इन्द्र! नारायणाख्यं वर्म ते आख्यातं येन शत्रून् जेष्यसि ॥३४॥एतद् धारयमाणो यंयं चक्षुषा पश्यति स सद्यो मुच्यते॥३५॥विद्यांधारयतः कुतश्च भयं न भवेत्॥३६॥

गरुडो भगवान्स्तोत्रस्तोमश्छंदोमयः प्रभुः ॥ रक्षत्वशेषकृच्छ्रेभ्यो विष्वक्सेनः स्वनामभिः ॥ २८ ॥ सर्वापद्भ्यो हरेर्नामरूपयानायुधानि नः ॥ बुद्धींद्रियमनःप्राणान्पांतु पार्षदभूषणाः ॥ २९ ॥ यथाहि भगवानेव वस्तुतः सदसच्च यत्[1] ॥ सत्येनानेन नः सर्वे यांतु नाशमुपद्रवाः ॥ ३० ॥ यथैकात्म्यानुभावानां विकल्परहितः स्वयम्॥ भूषणायुधलिंगाख्या धत्ते शक्तीःस्वमायया ॥३१॥तेनैव सत्यमानेन सर्वज्ञो भगवान्हरिः ॥ पातु सर्वैः स्वरूपैर्नः सदा सर्वत्र सर्वगः ॥ ३२ ॥ विदिक्षु दिक्षूर्ध्वमधः समंतादंतर्बहिर्भगवान्नारसिंहः ॥ प्रहापयँल्लोकभयं स्वनेन स्वतेजसा ग्रस्तसमस्ततेजाः ॥ ३३॥ भगवन्निदमाख्यातं वर्म नारायणात्मकम् ॥ विजेष्यस्यंजसा येन दंशितोऽसुरयूथपान् ॥ ३४ ॥ एतद्धारयमाणस्तु यंयं पश्यति चक्षुषा ॥पदा वा संस्पृशेत्सद्यः साध्वसात्स विमुच्यते ॥ ३५ ॥ न कुतश्चिद्भयं तस्य विद्यां धारयतो भवेत् ॥ राजदस्युग्रहादिभ्यो व्याघ्रादिभ्यश्च कर्हिचित् ॥ ३६ ॥ इमां विद्यांपुरा कश्चित्कौशिको धारयन्द्विजः ॥ योगधारणया स्वांगं जहौ स मरुधन्वनि॥३७ ॥ तस्योपरि विमानेन गंधर्वपतिरेकदा ॥ ययौ चित्ररथः स्त्रीभिर्वृतो यत्र द्विजक्षयः॥ ३८ ॥ गगनान्न्यपतत्सद्यः सविमानो ह्यवाक्छिराः॥ स वालखिल्यवचनादस्थीन्यादाय विस्मितः॥ प्रास्य प्राचीसरस्वत्यां स्नात्वा धाम स्वमन्वगात् ॥३९ ॥

पुरा कश्चित् कौशिको द्विजः इमां विद्यां धारयन् मरुदेशे स्वांगं जहौ ॥ ३७ एकदा तस्योपरि चित्ररथो गंधर्वो विमानेन ययौ ॥ ३८॥ स सद्यः सविमानो गगनाद् न्यपतत । पुनर्वालखिल्यवचनादस्थीन्यादाय सरस्वत्यां प्रक्षिप्य स्नात्वा स्वधाम ययौ ॥ ३९ ॥

१ मूर्तामूर्तं च यत्तत्सर्वं जगत् । २ मदरहितः ।

श्रीशुक उवाच ॥ यः इदं शृणुयाद् धारयति च स सर्वतो भयात् मुच्यते॥४०॥इन्द्रो विश्वरूपाद् विद्यामेतां प्राप्य मृधेऽसुरान् जित्वा त्रैलोक्य लक्ष्मीं बुभुजे ॥४१॥ इति श्रीभागवते षष्ठ० चू० अष्टमोऽध्यायः ॥८॥ नवमे विश्वरूपे तु हते शक्रेण कोपतः ॥ त्वष्ट्रा चोत्पादिते वृत्रे भीतैर्देवैर्हरेः स्तुतिः ॥१॥ श्रीशुक उवाच ॥ विश्वरूपस्य सोमपीथं सुरापीथमन्नादमिति त्रीणि शिरांसि ॥१॥ स एकदा यज्ञे देवेभ्यः प्रत्यक्षं हविर्भाग

श्रीशुक उवाच ॥ य इदं शृणुयात्काले यो धारयति चादृतः ॥ तं नमस्यंति भूतानि मुच्यते सर्वतो भयात् ॥ ४० ॥ एतां विद्यामधिगतो विश्वरूपाच्छतक्रतुः ॥ त्रैलोक्यलक्ष्मीं बुभुजे विनिर्जित्य मृधेऽसुरान् ॥ ४१ ॥ इति श्रीभागवते महा० षष्ठ० नारायणवर्मकथनं नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ तस्यासन्विश्वरूपस्य शिरांसि त्रीणि भारत ॥ सोमपीथं सुरापीथमन्नादमिति शुश्रुम ॥ १ ॥ स वै बर्हिषि देवेभ्यो भागं प्रत्यक्षमुच्चकैः॥ अवदद्यस्य पितरो देवाः सप्रश्रयं नृप ॥२॥ स एव हि ददौ भागं परोक्षमसुरान्प्रति ॥ यजमानोऽवहद्भागं मातृस्नेहवशानुगः ॥३॥ तद्देवहेलनं तस्य धर्मालीकं सुरेश्वरः ॥ आलक्ष्य तरसा भीतस्तच्छीर्षाण्यच्छिनद्रुषा ॥ ४ ॥ सोमपीथं तु यत्तस्य शिर आसीत्कपिंजलः ॥ कलविंकः सुरापीथमन्नादं यत्स तित्तिरिः ॥ ५ ॥ ब्रह्महत्यामंजलिना जग्राह यदपीश्वरः ॥ संवत्सरांते तदघं भूतानां स विशुद्धये ॥ भूम्यंबुद्रुमयोषिद्भ्यश्चतुर्धा व्यभजद्धरिः ॥६ ॥ भूमिस्तुरीयं जग्राह खातपूरवरेण वै ॥ ईरिणं ब्रह्महत्याया रूपं भूमौ प्रदृश्यते ॥ ७ ॥ तुर्यं छेदविरोहेण वरेण जगृहुर्द्रुमाः ॥ तेषां निर्यासरूपेण ब्रह्महत्या प्रदृश्यते ॥ ८ ॥

ददौ ॥ २ ॥ मातृस्नेहेन दैत्येभ्यो गुप्तं भागं ददौ ॥३॥ इंद्रः एवं तस्य कापटचं ज्ञात्वा खङ्गेन शीर्षाणि चिच्छेद ॥४॥ तत्र सोमपीथात् कपिंजलपक्षी सुरापीथात् कलविंकः अन्नादात् तित्तिरिः ॥५ ॥ इन्द्रस्तद्वधेन ब्रह्महत्यामंजलिना जग्राह । संवत्सरांते आत्मशुद्धये ब्रह्महत्यां चतुर्धा विभज्य भूम्यंबुद्रुमयोषिद्भ्यो ददौ ॥ ६ ॥ तत्र भूमिः खातपूरवरेण ॥ ७ ॥ द्रुमाः अग्रच्छेदेन पुनः प्ररोहं गमिष्यथेति वरेण ॥ ८ ॥

१ खातस्य पूरणरूपेण वरेण । यदि खातपूरणं स्वत एव भविष्यति तर्हि ग्रहीष्यामीति भाषाबंधेन २ ईरणमूषरम् ।

स्त्रियः सगर्भत्वेऽपि संभोगक्षमत्ववरेण ॥ ९ ॥ आपः क्षीरादिमिश्रत्वेनाधिकं स्यादिति वरेण फेनरूपमलं जगृहुः ॥ १० ॥ ततस्त्वष्टा पुत्रनाशं श्रुत्वेंद्रशत्रो विवर्धस्वेति मंत्रेण होमं चकार ॥ ११ ॥ अत्र दक्षिणाग्नेः कृतांत इव घोरदर्शनः पुरुषः उत्थितः॥१२॥तं प्रतिदिनं वर्धमानं भयकरं दग्धशैलसदृशम् ॥ १३ ॥ तप्तताम्रशिखाश्मश्रुम् ॥ १४ ॥ शूलं गृहीत्वा पदा महीं कंपयंतम् ॥ १५ ॥ जिह्वया ऋक्षाणि लिहंतं भुवनत्रयं ग्र

शश्वत्कामवरेणांहस्तुरीयं जगृहुः स्त्रियः ॥ रजोरूपेण तास्वंहो मासिमासि प्रदृश्यते ॥ ९ ॥ द्रव्यभूयोवरेणापस्तुरीयं जगृहुर्मलम् ॥ तासु बुद्बुदफेनाभ्यां दृष्टं तद्धरति क्षिपन् ॥१० ॥ हतपुत्रस्ततस्त्वष्टा जुहावेंद्राय शत्रवे ॥ इंद्रशत्रो विवर्धस्व माचिरं जहि विद्विषम् ॥ ११ ॥ अथान्वाहार्यपचनादुत्थितो घोरदर्शनः ॥ कृतांत इव लोकानां युगांतसमये यथा ॥ १२ ॥ विष्वग्विवर्धमानं तमिषुमात्रं दिनेदिने ॥ दग्धशैलप्रतीकाशं संध्याऽभ्रानीकवर्चसम् ॥ १३ ॥ तप्तताम्रशिखाश्मश्रुं मध्याह्नाऽर्कोग्रलोचनम् ॥१४॥ देदीप्यमाने त्रिशिखे शूल आरोप्य रोदसी॥ नृत्यंतमुन्नदंतं च चालयंतं पदा महीम् ॥ १५ ॥ दरीगंभीरवक्त्रेण पिबता च नभस्तलम् ॥ लिहता जिह्वयर्क्षाणि ग्रसता भुवनत्रयम् ॥१६॥ महता रौद्रदंष्ट्रेण जृंभमाणं मुहुर्मुहुः ॥ वित्रस्ता दुद्रुवुर्लोका वीक्ष्य सर्वे दिशो दश ॥ १७ ॥ येनावृता इमे लोकास्तमसा त्वाष्ट्रमूर्तिना ॥ स वै वृत्र इति प्रोक्तः पापः परमदारुणः॥ १८ ॥ तं निजघ्नुरभिद्रुत्य सगणा विबुधर्षभाः ॥ स्वैस्स्वैर्दिव्यास्त्रशस्त्रौघैः सोऽग्रसत्तानि कृत्स्नशः॥१९ ॥ ततस्ते विस्मिताः सव विषण्णा ग्रस्ततेजसः॥प्रत्यंचमादिपुरुषमुपतस्थुः समाहिताः ॥ २० ॥ देवा ऊचुः ॥ वाय्वंबराऽग्न्यप्क्षितयस्त्रिलोका ब्रह्मादयो ये वयमुद्विजंतः॥हराम यस्मै बलिमंतकोऽसौ बिभेति यस्मादरणं ततो नः ॥ २१ ॥

सता मुखेन जृंभमाणं दृष्ट्वा त्रस्ताः सतो लोकाः दुद्रुवुः ॥ १६ ॥ १७॥ येनेमे लोकाः व्याप्ताः स वृत्रः इति प्रोक्तः ॥ १८ ॥ इंद्राद्या देवाः स्वैः शस्त्रास्त्रैर्निजघ्नुः । वृत्रस्तानि शस्त्रास्त्राणि जग्राह ॥ १९ ॥ तदा देवाः खिन्नाः सतो हरिं तुष्टुवुः ॥ २० ॥ देवा ऊचुः ॥ हे भगवन् । वयं ब्रह्मादयो यस्मै बलिं हराम यस्मात् कालोपि बिभेति सोऽस्माकं रक्षकोऽस्तु ॥ २१ ॥

---

१ यावत्प्रसवं गर्भानुपघातं संभोगवरेण । २ यस्मिन्द्रव्ये क्षरिादावापो मिश्राः भवेयुस्तस्याधिक्यं स्यादिति वरेण ।३ अंतर्यामिणम् ।

यः ईश्वरं विनाऽन्यं शरणं गच्छति सोऽज्ञः यथा शुनः पुच्छेन समुद्रं तर्तुमिच्छति ॥२२ ॥ यो मत्स्यरूपी भूत्वा सत्यव्रतं ररक्ष सोऽस्मान् रक्षिष्यति ॥२३ ॥ यः पुरा प्रलयोदके ब्रह्माणं ततार सोऽद्य नस्तारकोऽस्तु ॥ २४ ॥ यः ईशः स्वमायया नः ससर्ज ॥ २५ ॥यः शत्रुभिरर्द्यमानान् नो नानावतारेण युगेयुगे पाति ॥ २६ ॥ तमात्मदैवतं शरणं व्रजेम । स ईश्वरो नः शं विधास्यति ॥ २७ ॥ शुक उवाच । हे नृप ! तेषां वचः

अविस्मितं तं परिपूर्णकामं स्वेनैवलाभेन समं प्रशांतम्॥विनोपसर्पत्यपरं हि बालिशः श्वलांगुलेनातितितर्ति सिंधुम् ॥२२॥यस्योरुशृंगे जगतीं स्वनावं मनुर्यथाऽऽबध्य ततार दुर्गम् ॥ स एव नस्त्वाष्ट्रभयाद्दुरंतात्त्राताश्रितान्वारिचरोऽपि नूनम्॥२३॥पुरा स्वयंभूरपि संयमांभस्युदीर्णवातोर्मिरवैः कराले॥ एकोऽरविंदात्पतितस्ततार तस्माद्भयाद्येन स नोऽस्तु पारः ॥ २४ ॥ य एक ईशो निजमायया नः ससर्ज येनाऽनुसृजाम विश्वम् ॥ वयं न यस्यापि पुरः समीहतः पश्याम लिंगं पृथगीशमानिनः ॥२५॥ यो नः सपत्नैर्भृशमर्द्यमानान्देवर्षितिर्यङ्नृषु नित्य एव॥ कृतावतारस्तनुभिः स्वमायया कृत्वात्मसात्पाति युगेयुगे च । २६ ॥ तमेव देवं वयमात्मदैवतं परं प्रधानं पुरुषं विश्वमन्यम्॥व्रजाम सर्वे शरणं शरण्यं स्वानां स नो धास्यति शं महात्मा ॥२७ ॥श्रीशुक उवाच॥ इति तेषां महाराज सुराणामुपतिष्ठताम्॥ प्रतीच्यां दिश्यभूदाविः शंखचक्रगदाधरः ॥२८॥ आत्मतुल्यैः षोडशभिर्विना श्रीवत्सकौस्तुभौ ॥ पर्युपासितमुन्निद्र शरदंबुरुहेक्षणम् ॥ २९ ॥ दृष्ट्वा तमवनौ सर्व ईक्षणाह्लादविक्लवाः ॥ दंडवत्पतिता राजञ्छनैरुत्थाय तुष्टुवुः ॥ ३० ॥ देवा ऊचुः ॥ नमस्ते यज्ञवीर्याय वयसे उत ते नमः ॥ नमस्ते ह्यस्तचक्राय नमः सुपुरुहूतये ॥ ३१ ॥

आकर्ण्य शंखचक्रगदाधरो हरिः प्रादुर्भूतः ॥ २८ ॥ तदा देवाः षोडशपार्षदैः सेवितं तं दृष्ट्वा भुवि दंडवत् पतिताः संतः शनैः समुत्थाय तुष्टुवुः ॥ २९ ॥ ३० ॥ देवा ऊचुः ॥ स्वर्गादिफलजननाय सामर्थ्यं यस्य तस्मै नमः ॥ ३१ ॥

१ पृथ्वीरूपाम् । २ पूर्वमेवांतर्यामितया । ३ पृथक् पृथगीशाः इत्याभिमानिनः । ४ सुनन्द दिभिः । ५ तत्फलपरिच्छेदककालात्मने । ६ दैत्येष्वस्तं चक्रं येन तस्मै । ७ शोभनबहुनाम्ने ।

हे धातः ! तव निर्गुणस्वरूपमर्वाचीनः को वेदितुमर्हति । अतः केशव ! ते नमोऽस्तु ॥ ३२ ॥ हे भगवन् ! नारायण सर्वेश्वर लक्ष्मीनाथ ते नमोऽस्तु ॥ ३३ ॥ हे भगवन् ! तवायं क्रीडायोगो दुर्ज्ञेयः यतस्त्वं निर्गुणोऽपि विश्वं मायया सृजसि पासि हरसि ॥ ३४ ॥ अथ भवान् देवदत्तवत्

यत्ते गतीनां त्रिसृणामीशितुः परमं पदम् ॥ नार्वाचीनो विसर्गस्य धातर्वेदितुमर्हति ॥ ३२ ॥ ॐ नमस्तेऽस्तु भगवन्नारायण वासुदेवादिपुरुष महापुरुष महानुभाव परममंगल परमकल्याण परमकारुणिक केवलजगदाधारलोकैकनाथ सर्वेश्वर लक्ष्मीनाथ परमहंसपरिव्राजकैः परमेणात्मयोगेन समाधिना परिभावितपरिस्फुटपारमहंस्यधर्मेणोद्घाटिततमःकपाटद्वारे चित्तेऽपावृत आत्मलोके स्वयमुपलब्धनिजसुखानुभवो भवान् ॥ ३३ ॥ दुरवबोध इव तवायं विहारयोगो यदशरणोऽशरीर इदमनवेक्षितास्मत्समवाय आत्मनैवाविक्रियमाणेन सगुणमगुणः सृजसि पासि हरसि ॥ ३४ ॥ अथ तत्र भवान्किं देवदत्तवदिह गुणविसर्गपतितः पारतंत्र्येण स्वकृतकुशलाकुशलं फलमुपाददाति आहो स्विदात्माराम उपशमशीलः समंजसदर्शन उदास्त इति ह वाव न विदाम ॥ ३५ ॥ न हि विरोध उभयं भगवत्यपरिगणितगुणगणईश्वरेऽनवगाह्यमाहात्म्ये अर्वाचीनविकल्पवितर्कविचारप्रमाणाभासकुतर्कशास्त्रकलिलांतःकरणाश्रयदुरवग्रहवादिनां विवादानवसर उपरतसमस्तमायामये केवल एवात्ममायामंतर्धाय को नु अर्थो दुर्घट इव भवति स्वरूपद्वयाभावात् ॥ ३६ ॥

पारतंत्र्येण शुभाशुभयोः फलं स्वीकरोति किं वाऽऽत्मारामः सन् केवलं साक्षितया वर्तते तत् वयं न विद्मः ॥ ३५ ॥ हे हरे ! अपरिगणितगुणगणे भगवति त्वयि कोऽर्थो दुर्घट इव भवति । न कोऽपि ॥ ३६ ॥

---

१ त्रिगुणात्मिकानां ;परमं निर्गुणस्वरूपम् । २ परिभावितः सुशीलितः परिस्फुटः पारमहंस्यधर्मो भगवद्भजनं तेनोद्घाटितं तमोरूपं कपाटं यस्मिन् तस्मिन्द्वारभूते चित्ते ऽपावृते प्रगटे आत्मलोके प्रत्यग्रूपे । ३ निराश्रयः । ४ अनवेक्षितात्मसाहाय्यः । ५ अप्रच्युतचिच्छक्तिः । ६ अर्वाचीनाः वस्तुस्वरूपासंस्पर्शिनो विकल्पवितर्कादयः येषु शास्त्रेषु तैः कलिलं व्याकुलमन्तःकरणमाश्रयो यस्य तेन दुराग्रहेण वादिनाम् । अत्र एवं वा एवं वेति विकल्पः । किमत्र युक्तमिति वितर्कः । इत्थमेवेति विचारः । तदनुग्राहकाः प्रमाणाभासाः । ७ विवादागोचरे । ८ मायामयः संसारः । ९ वस्तुतस्तु कर्तृत्वं नास्तीति न विरोधः ।

किंच सम विषममतीनामनुग्रहनिग्रहादिकं त्वन्मायया त्वयि स्फुरति॥३७॥स एव नानारूपेण सर्वगुणविषयाणां प्रकाशैर्लक्षितः सर्वांतर्यामित्वात् जीवस्यापि प्रकाशकः ॥ ३८ ॥ हे मधुमथन ! परमभक्ताः ये ते त्वयि निर्वृतमनसः संतस्त्वत्पदांबुजसेवां कथं विसृजंति ॥३९॥ हे त्रिविक्रम !

समविषममतीनां मतमनुसरसि यथा रज्जुखंडः सर्पादिधियाम् ॥ ३७ ॥ स एवहि पुनः सर्ववस्तुनि वस्तुस्वरूपःसर्वे श्वरः सकलजगत्कारणकारणभूतः सर्वप्रत्यगात्मत्वात्सर्वगुणाभासोपलक्षित एक एव पर्यवशेषितः ॥ ३८ ॥ अथ ह वा व तव महिमाऽमृतरससमुद्रविप्रुषा सकृदवलीढया स्वमनसि निष्यंदमानानवरतसुखेन विस्मारितदृष्टश्रुतविषयसु खलेशाभासाः परमभागवता एकांतिनो भगवति सर्वभूतप्रियसुहृदि सर्वात्मनि नितरां निरंतरं निर्वृतमनसः कथमु ह वा एते मधुमथन पुनः स्वार्थकुशलाः ह्यात्मप्रियसुहृदः साधवस्त्वच्चरणांबुजानुसेवां विसृजंति न यत्र पुनरयं संसार पर्यावर्तः ॥ ३९॥ त्रिभुवनात्मभवन त्रिविक्रम त्रिनयन त्रिलोकमनोहरानुभाव तवैव विभूतयो दितिजदनुजादयश्चा पि तेषामनुपक्रमसमयोऽयमिति स्वात्ममायया सुरनरमृगमिश्रितजलचराकृतिभिर्यथापराधं दंडं दंडधरदधर्थ॥एवमे नमपि भगवञ्जहि त्वाष्ट्रमुत यदि मन्यसे ॥४०॥ अस्माकं तावकानां तव नतानां तत तातामह तव चरणनलिनयुग लध्यानानुबद्धहृदयनिगडानां स्वलिंगविवरणेनात्मसात्कृतानामनुकंपानुरंजितविशदरुचिरशिशिरस्मितावलोकेन विगलितमधुरमुखरसामृतकलया चांतस्तापमनघाऽर्हसि शमयितुम् ॥ ४१ ॥

दैत्याः दानवास्तवैव विभूतयोपि तासामयमुद्यमकालो न भवति इति मत्वा दंडं दधर्थ । एवं त्वाष्ट्रं जहि यदि मन्यसे ॥ ४० ॥ प्रथमं तावत् त्वदीयानामस्माकं तापं शमयितुमर्हसि ॥ ४१ ॥

१ सर्वजीवांतर्यामित्वात् । २ आत्मा त्वमेव प्रियः सुहृच्च येषां ते । ३ आत्मा स्वरूपम् । ४ त्रिलोकनायक । ५ पितः । ६ पितामह । ७ अनुबद्धो हृदये निगडो येषां तेषाम् । ८ स्वरूपप्रकटनेन ।

हे भगवन् ! सर्वसाक्षिणः परमात्मनस्तव किं विज्ञापनम् । अस्मदभिप्रायस्तु त्वया ज्ञात एव ॥ ४२ ॥ अतस्तव चरणकमलच्छायां यत्कामं प्राप्ताः वयं तत् कार्यं स्वयमेव संपादय ॥ ४३ ॥ हे कृष्ण ! येन तेजोऽस्त्रायुधानि ग्रस्तानि च नस्तं वृत्रं जहि ॥ ४४ ॥ शुद्धाय बुद्ध्यादिसाक्षिणे

अथ भगवंस्तवास्माभिरखिलजगदुत्पत्तिस्थितिलयनिमित्तायमानदिव्यमायाविनोदस्य सकलजीवनिकायानामंतर्हृदयेषु बहिरपि च ब्रह्मप्रत्यगात्म[1]स्वरूपेण प्रधानरूपेण च यथादेशकालदेहावस्थानविशेषं तदुपादानोपलंभकतया[2]ऽनुभवतः सर्वप्रत्ययसाक्षिण आकाश[3]शरीरस्य साक्षात्परब्रह्मणः परमात्मनः कियानिह वा अर्थविशेषो विज्ञापनीयः स्याद्विस्फुलिंगादिभिरिव हिरण्यरेतसः॥४२॥ अत एव स्वयं तदुपकल्पयास्माकं भगवतः परमगुरोस्तव चरणशतपलाशच्छायां विविधवृजिनसंसारपरिश्रमोपशमनीमुपसृतानां वयं यत्कामेनोपसादिताः॥४३॥ अथो ईश जहि त्वाष्ट्रं ग्रसंतं भुवनत्रयम्॥ग्रस्तानि येन नःकृष्ण तेजांस्यस्त्रायुधानि च॥४४॥हंसाय दह्र[4]निलयाय निरीक्षकाय कृष्णाय मृष्टयशसे निरुपक्रमाय[5]॥ सत्संग्रहाय भवपांथनिजाश्रमाप्तावंते परीष्टगतये[6] हरये नमस्ते॥ ४५ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ अथैवमीडितो राजन्सादरं त्रिदशैर्हरिः ॥ स्वमुपस्थानमाकर्ण्य प्राह तानभिनंदितः ॥४६॥ श्रीभगवानुवाच ॥ प्रीतोऽहं वः सुरश्रेष्ठा मदुपस्थानविद्यया ॥ आत्मैश्वर्यस्मृतिः पुंसां भक्तिश्चैव यया मयि ॥४७॥ किं दुरापं मयि प्रीते तथाऽपि विबुधर्षभाः ॥ मय्येकांतमतिर्नान्यन्मत्तो वांछति तत्त्ववित् ॥४८॥ न वेद कृपणः श्रेय आत्मनो गुणवस्तुदृक्॥ तस्य तानिच्छतो यच्छेद्यदि सोऽपि तथाविधः ॥ ४९ ॥

सदानंदरूपाय दुःखहराय हरये ते नमः ॥ ४५ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं देवैः स्तुतो हरिस्तानुवाच ॥ ४६॥४७ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ मयि प्रीते सति दुरापं किमस्ति ॥ ४८॥ कृपणो विषयान् वाञ्छन् स्वस्य श्रेयो न वेद ॥ ४९ ॥

---

१ प्रत्यगात्मांतर्यामी । २ तेषामुपादानस्योपलंभकतया । ३ आकाशवदवालितं शरीरं यस्य तस्य । ४ हृदयाकाशनिकेताय । ५ अनादये । ६ परितः सर्वतः पूजिता गतिर्यस्य तस्मै ।

विद्वान् प्रवृत्तिमार्गं मूढाय न वक्ति यथा वैद्यो रोगिणेऽपथ्यं न ददाति ॥ ५० ॥ हे इंद्र ! दधीचिऋषिं गत्वा तस्य शरीरं याचस्व । मा चिरम् ॥ ५१ ॥ सोऽश्वशिरसा प्रोक्तत्वादश्वशिरोनाम ब्रह्माऽश्विनीकुमाराभ्यामुपदिदेश॥५२॥स दधीचिर्मदात्मकं कवचं त्वष्ट्रे प्रादात् । त्वष्टा विश्वरूपाय यस्मात् त्वं धृतवानसि ॥५३॥ अतोऽश्विभ्यां सह याचितः सन् स स्वाङ्गानि युष्मभ्यं दास्यति । तदस्थिभिर्विश्वकर्मविनिर्मितःआयुधश्रेष्ठो वज्रो भविष्यति ॥ ५४ ॥ मत्तेजोयुक्तवज्रेण वृत्रशिरो हरिष्यसि । ततो भूयस्तेजोऽस्त्रायुधसंपदःप्राप्स्यथ । मत्परान् केऽपि न हिंसति ॥ ५५ ॥ इति श्रीभागवते षष्ठ०चू० नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

स्वयं निश्रेयसं विद्वान् न वक्त्यज्ञाय कर्म हि ॥ न राति रोगिणोऽपथ्यं वांछतो हि भिषक्तमः॥५०॥मघवन्यात भद्रं वो दध्यंचमृषिसत्तमम् ॥ विद्याव्रततपस्सारं गात्रं याचत मा चिरम् ॥ ५१ ॥ स वा अधिगतो दध्यङ्ङश्विभ्यां ब्रह्म निष्कलम्[1] ॥ यद्वा अश्वशिरोनाम तयोरमरतां[2] व्यधात् ॥ ५२ ॥ दध्यङ्ङाथर्वणस्त्वष्ट्रे वर्माऽभेद्यं मदात्मकम् ॥ विश्वरूपाय यत्प्रादात्त्वष्टा यत्त्वमधास्ततः ॥ ५३ ॥ युष्मभ्यं याचितोऽश्विभ्यां धर्मज्ञोंऽगानि दास्यति ॥ ततस्तैरायुधश्रेष्ठो विश्वकर्मविनिर्मितः ॥ ५४ ॥ येन वृत्रशिरो हर्ता मत्तेज उपबृंहितः ॥ तस्मिन्विनिहते यूयं तेजोस्त्रायुधसंपदः ॥ भूयः प्राप्स्यथ भद्रं वो न हिंसंति च मत्परान् ॥ ५५ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे वृत्रवधार्थमिन्द्राद्युक्त भगवत्स्तोत्रं नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

---

१ ज्ञातवान् । २ एवमत्र प्रसिद्धा कथा—एकदाश्विनीकुमारौ प्रवर्ग्यब्रह्मविद्ययोर्नैपुणं दध्यंचमेत्य नौ विद्यां देहीत्यूचतुः । तदा स उवाच । अद्याहं कर्मणि स्थितः अतः पश्चाद् वक्ष्याम्यधुना गच्छतम् । ततस्तयोर्निर्गतयोरिंद्रस्तत्रैत्य मुनिं जगाद । हे मुने ! अश्विनौ यदि विद्यां ब्रवीषि तर्हि ते शिरश्छिद्यां नात्र संदेहः इत्युक्त्वा ययौ । इंद्रे गते तौ पुनस्तत्रैत्य द्विजं जगदतुःततो द्विजमुखादिंद्रगादितं निशम्योचतुः । हे मुने ! एवं तर्हि तव शिरश्छित्वाऽश्वमस्तकं संधास्यावः ततो नौ विद्यां ब्रूहि । ततः इन्द्रेण तच्छिरश्छिन्ने सति पुनः पूर्वमस्तकं त्वयि संधाय निजां दक्षिणां दत्त्वा गमिष्यावः एवं श्रुत्वा दधीचिरश्वशिरसा तयोः प्रवर्ग्यं ब्रह्मविद्यां प्रोवाचेति । ३ जीवन्मुक्तत्वम् ।

दशमे केशवादिष्टदध्यङ्ङस्थिजवज्रधृक् । इन्द्रोऽयुध्यत वृत्रेण सासुरेण सनिर्जरः ॥ १ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवमिंद्रं समादिश्य भगवानंतर्दधे ॥ १ ॥ ततोदेवैर्याचितो दधीचिः प्रहसन्नुवाच ॥ २ ॥हे देवाः ! यूयं शरीरिणां मृत्युदुःखं न जानीथ ॥ ३ ॥देहिनां देहः सुतरां प्रियः । अतो भिक्षमाणाय विष्णवेऽपिदेहं दातुं कः उत्सहेत ॥ ४ ॥देवा ऊचुः ॥ हे ब्रह्मन् । भूतानुकंपिनां भवद्विधानां पुंसां दुस्त्यजं किम् ॥ ५ ॥ ननु स्वार्थपरो लोकः परसंकटं न वेद । यदि वेद तर्हि न याचेत् ॥ ६॥ दधीचिरुवाच ॥ हे देवाः!धर्मं श्रोतुमिच्छया मया युष्मान् प्रति कथितम् अतः

श्रीशुक उवाच ॥ इंद्रमेवं समादिश्य भगवान्विश्वभावनः ॥ पश्यतामनिमेषाणां तत्रैवान्तर्दधे हरिः॥ १ ॥ तथाभियाचितो देवैर्ऋषिराथर्वणो महान् ॥ मोदमान उवाचेदं प्रहसन्निव भारत ॥ २॥अपि वृन्दारका यूयं न जानीथ शरीरिणाम् ॥ संस्थायां यस्त्वभिद्रोहो दुस्सहश्चेतनापहः॥ ३॥जिजीविषूणां जीवानामात्मा प्रेष्ठ इहेप्सितः॥क उत्सहेत तं दातुं भिक्षमाणाय विष्णवे ॥४॥ देवा ऊचुः॥ किं नु तद्दुस्त्यजं ब्रह्मन्पुंसां भूतानिकंपिनाम् ॥भवद्विधानां महतां पुण्यश्लोकेड्यकर्मणाम् ॥५ ॥ननु स्वार्थपरो लोको नवेद परसंकटम् ॥ यदि वेद न याचेत नेति नाह यदीश्वरः॥६॥ऋषिरुवाच॥धर्मं वः श्रोतुकामेन यूयं मे प्रत्युदाहृताः ॥ एष वःप्रियमात्मानं त्यजंत संत्यजाम्यहम् ॥७ ॥योऽध्रुवेणात्मना नाथा न धर्मं न यशः पुमान्॥ ईहेत भूतदयया स शोच्यः स्थावरैरपि॥८॥एतावानव्ययो धर्मः पुण्यश्लोकैरुपासितः॥ यो भूतशोकहर्षाभ्यामात्मा शोचति हृष्यति॥९॥ अहो दैन्यमहो कष्टं पारक्यैः क्षणभंगुरैः॥यन्नोपकुर्यादस्वार्थैर्मर्त्यः स्वज्ञातिविग्रहैः ॥ १० ॥श्रीशुक उवाच ॥ एवं कृतव्यवसितो दध्यङ्ङाथर्वणस्तनुम्॥परे भगवति ब्रह्मण्यात्मानं सन्नयञ्जहौ॥११॥यताक्षाऽसुमनोबुद्धिस्तत्त्वदृग्ध्वस्तबंधनः॥आस्थितः परमं योगं न देहं बुबुधे गतम्॥१२ ॥

त्यजंतं देहं त्यजामि ॥ ७ ॥योऽध्रुवेण देहेन यशो धर्मं न साधयेत् स शोकयोग्यः ॥ ८ ॥यो भूतानां शोकेन शोचति हर्षेण हृष्यति तस्य स एव धर्मः ॥ ९ ॥ यैर्देवादिभिर्यदि परोपकारो न साध्यते तर्हि तैः किम् ॥ १०॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवमुक्त्वा दधीचिर्भगवति मनो योजयन् देहं जहौ ॥ ११ ॥ स योगमास्थितः सन् देहं गतं न बुबुधे ॥ १२ ॥

अथेंद्रस्तदस्थिभिर्विश्वकर्मणा वज्रं गृहीत्वा ॥ १३ ॥ देवैर्वृतो गजेंद्रे स्थितो मुनिगणैः स्तुतः सन् त्रैलोक्यं हर्षयन् सन् ॥ १४ ॥ वृत्रं हंतुं दुद्राव ॥ १५ ॥ तदा त्रेतामुखे नर्मदायां देवासुरयोर्दारुणः संग्रामो बभूव ॥ १६ । रुद्रैर्वसुभिरादित्यैर्मरुद्भिः ॥ १७ ॥ एभिः सह वज्रधरं दृष्ट्वा वृत्रपुरस्सराः दैत्याः नासहंत ॥ १८ ॥ ते के । नमुचिः शंबरः अनर्वा द्विमूर्धा ऋषभः अंबरो हयग्रीवो विप्रचित्तिः ॥ १९ ॥ पुलोमा

अथेंद्रो वज्रमुद्यम्य निर्मितं विश्वकर्मणा ॥मुनेः शक्तिभिरुत्सिक्तो भगवत्तेजसाऽन्वितः॥१३॥वृतो देवगणैः सर्वैर्गजेंद्रोपर्यशोभत॥ स्तूयमानो मुनिगणैस्त्रैलोक्यं हर्षयन्निव ॥ १४ ॥वृत्रमभ्यद्रवच्छेत्तुमसुराऽनीकयूथपैः ॥ पर्यस्तमोजसा राजन्क्रुद्धो रुद्र इवांतकम्॥१५ ॥ ततः सुराणामसुरै रणः परमदारुणः॥त्रेतामुखे नर्मदायामभवत्प्रथमे युगे॥१६॥रुद्रैर्वसुभिरादित्यैरश्विभ्यां पितृवह्निभिः॥मरुद्भिर्ऋभुभिः साध्यैर्विश्वेदेवैर्मरुत्पतिम्॥१७॥दृष्ट्वा वज्रधरं शक्रं रोचमानं स्वमायया ॥ नामृष्यन्नसुरा राजन्मृधे वृत्रपुरस्सराः ॥ १८ ॥ नमुचिःशंबरोऽनर्वा द्विमूर्धा ऋषभोंऽबरः॥हयग्रीवःशंकुशिरा विप्रचित्तिरयोमुखः ॥१९॥पुलोमा वृषपर्वा च प्रहेतिर्हेतिरुत्कलः ॥ दैतेया दानवा यक्षा रक्षांसि च सहस्रशः ॥॥२० ॥ सुमालिमालिप्रमुखाः कार्तस्वरपरिच्छदाः ॥ प्रतिषिध्येंद्रसेनाग्र्यं मृत्योरपि दुरासदम् ॥ २१ ॥ अभ्यर्दयन्नसंभ्रांताः सिंहनादेन दुर्मदाः॥ गदाभिः परिघैर्बाणैः प्रासमुद्गरतोमरैः॥२२॥ शूलैः परश्वधैः खड्गैः शतघ्नीभिर्भुशुंडिभिः॥ सर्वतोऽवाकिरञ्छस्त्रैरस्त्रैश्च विबुधर्षभान् ॥ २३॥ न ते दृश्यंत संछन्नाः शरजालैः समंततः ॥ पुंखानुपुंखपतितैर्ज्योतींषीव नभो घनैः॥२४॥ न ते शस्त्रास्त्रवर्षौघा ह्यासेदुः सुरसैनिकान् ॥ छिन्नाः सिद्धपथे देवैर्लघुहस्तैः सहस्रधा॥ २५ ॥

वृषपर्वा प्रहेतिर्हेतिः दैत्यदानवयक्षरक्षांसि ॥ २० ॥ सुमाल्यादयः सर्वे इंद्रसेनाग्र्यं प्रतिषिध्य ॥ २१ ॥ सिंहनादेनाऽभ्यर्दयन् कैरित्याह । गदापरिघबाणैः प्रासमुद्गरतोमरैः ॥ २२ ॥ शूलैः परशुभिः खड्गैश्च सर्वतो देवान् प्रतिच्छादयामासुः ॥ २३ ॥ तदा शरजालैश्छादिताः देवाः नादृश्यंत ॥ २४ ततो देवैर्दैत्यानां शस्त्रौघाः सहस्रधा छिन्नाः ॥ २५ ॥

तदा क्षीणशस्त्रौघाः दैत्याः गिरिशृंगद्रुमैः पाषाणैश्च ववृषुः । तदा देवाः पूर्ववत् तान् चिच्छिदुः ॥२६॥ दैत्याः शस्त्रास्त्रवृक्षपाषाणादिभिरक्षतान् देवान् दृष्ट्वा तत्रसुः ॥ २७ ॥ तेषामुद्योगाः कृष्णानुकूलेषु देवेषु निष्फलाः अभवन् ॥ २८ ॥ दैत्याः एवं वीक्ष्य संग्रामे स्वपतिं त्यक्त्वा पलायनं चक्रिरे ॥ २९॥ तदा वृत्रः पलायमानान् दैत्यान् वीक्ष्य बभाषे ॥३०॥ हे विप्रचित्ते ! हे नमुचे ! हे शंबरादयः!कालोचितं मद्वचः शृणुध्व

अथ क्षीणास्त्रशस्त्रौघा गिरिशृंगद्रुमोपलैः ॥ अभ्यवर्षन्सुरबलं चिच्छिदुस्तांश्च पूर्ववत् ॥ २६ ॥ तानक्षतान्स्वस्तिमतो निशाम्य शस्त्रास्त्रपूगैरथ वृत्रनाथाः ॥ द्रुमैर्दृषद्भिर्विविधाद्रिशृंगैरविक्षतांस्तत्रसुरिंद्रसैनिकान् ॥ २७ ॥ सर्वे प्रयासा अभवन्विमोघाः कृताऽकृता देवगणेषु दैत्यैः ॥ कृष्णानुकूलेषु यथा महत्सु क्षुद्रैः प्रयुक्ता रुशती रूक्षवाचः ॥ २८ ॥ ते स्वप्रयासं वितथं निरीक्ष्य हरावभक्ता हतयुद्धदर्पाः ॥ पलायनायाऽजिमुखे विसृज्य पतिं मनस्ते दधुरात्तसाराः ॥२९॥ वृत्रोऽसुरास्तांननुगान्मनस्वी प्रधावतःप्रेक्ष्य बभाष एतत् ॥ पलायितं प्रेक्ष्य बलं च भग्नं भयेन तीव्रेण विहस्य वीरः ॥ ३०॥ कालोपपन्नां रुचिरां मनस्विनामुवाच वाचं पुरुषप्रवीरः ॥ हे विप्रचित्ते नमुचे पुलोमन्मयाऽनर्वञ्छंबर मे शृणुध्वम् ॥ ३१ ॥ जातस्य मृत्युर्ध्रुव एष सर्वतः प्रतिक्रिया यस्य न चेह क्लृप्ता ॥ लोको यशश्चाथ ततो यदि ह्यमुं मृत्युं वरं को न वृणीत युक्तम् ॥ ३२ ॥ द्वौ संमताविह मृत्यू दुरापौ यद्ब्रह्मसंधारणया जितासुः ॥कलेवरं योगरतो विजह्याद्यदग्रणीर्वीरशयेऽनिवृत्तः ॥ ३३ ॥ इति श्रीभागव० षष्ठ० वृत्रेन्द्रयुद्धं नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

म् ॥३१॥जातस्य मृत्युः सर्वतो ध्रुव एव यस्य प्रतिक्रिया न । अतो लोकयशस्करं मृत्युं को नेच्छेत्॥३२॥इह लोके शास्त्रसंमतौ द्वौ मृत्यू । योगेन देहत्यागः १ युद्धे संमुखं मरणम् एवं मृतौ द्वावपि स्वर्गतौ भवतः ॥ ३३ ॥ इति श्रीभागवते षष्ठस्कन्धे चूर्णिकायां दशमोऽध्यायः॥ १०॥

१ अकल्याण्याः । २ आत्तः परैर्गृहीतःसारो धैर्यं येषां ते ।

एकादशे तु वृत्रस्य युद्धचमानस्य वज्रिणा ॥ भक्तिज्ञानबलोदर्काश्चित्रा वाचोऽनुवर्णिताः॥ १॥ श्रीशुक उवाच॥ हे नृप ! एवं पलायनपराः दैत्याः धर्मयुक्तं वृत्रवचो नागृह्णन् ॥ १॥ कालानुकूलैर्देवैर्द्राव्यमाणामनाथवत् सेनाम् ॥ २॥ दृष्ट्वा क्रोधेन ततो वृत्रो देवान् निर्भर्त्सयन् जगाद॥ ३॥ वृत्र उवाच ॥ हे देवाः ! शूराणां भीतवधः श्रेष्ठो न। स्वर्ग्यो यशश्च न ॥ ४॥ हे क्षुद्राः ! युद्धे यदि वः श्रद्धा तर्हि मेऽग्रे क्षणं तिष्ठत ॥ ५॥ एवं क्रुद्धः

श्रीशुक उवाच ॥ त एवं शंसतो धर्मं वचः पत्युरचेतसः। नैवाऽगृह्णन्भयत्रस्ताः पलायनपरा नृप ॥ १॥ विशीर्यमाणां पृतनामासुरीमसुरर्षभः ॥ कालानुकूलैस्त्रिदशैः काल्यमानामनाथवत् ॥ २ ॥ दृष्ट्वाऽतप्यत संक्रुद्ध इंद्रशत्रुरमर्षितः ॥ तान्निवार्यौजसा राजन्निर्भर्त्स्येदमुवाच ह ॥ ३॥ वृत्र उवाच ॥ किं व उच्चरितैर्मातुर्धावद्भिः पृष्ठतो हतैः॥ नहि भीतवधः श्लाघ्यो न स्वर्ग्यः शूरमानिनाम् ॥ ४॥ यदि वः प्रधने श्रद्धा सारं वा क्षुल्लका हृदि ॥ अग्रे तिष्ठत मात्रं मे न चेद्ग्राम्यसुखे स्पृहा ॥ ५ ॥ एवं सुरगणान्क्रुद्धो भीषयन्वपुषा रिपून् ॥ व्यनदत्सुमहाप्राणो येन लोका विचेतसः॥ ६॥ तेन देवगणाः सर्वे वृत्रविस्फोटनेन वै ॥ निपेतुर्मूर्च्छिता भूमौ यथैवाऽशनिना हताः॥ ७॥ ममर्द पद्भ्यां सुरसैन्यमातुरं निमीलिताक्षं रणरंगदुर्मदः ॥ गां कंपयन्नुद्यतशूल ओजसा नालं वनं यूथपतिर्यथोन्मदः॥ ८॥ विलोक्य तं वज्रधरोऽत्यमर्षितः स्वशत्रवेऽभिद्रवते महागदाम् ॥ चिक्षेप तामापततीं सुदुस्सहां जग्राह वामेन करेण लीलया॥ ९॥ स इन्द्रशत्रुः कुपितो भृशं तया महेंद्रवाहं गदयोग्रविक्रमः ॥ जघान कुंभस्थल उन्नदन्मृधे तत्कर्म सर्वे समपूजयन्नृप ॥ १० ॥ ऐरावतो वृत्रगदाऽभिमृष्टो विघूर्णितोऽद्रिः कुलिशाहतो यथा ॥ अपासरद्भिन्नमुखः सहेंद्रो वमन्नसृक्सप्तधनुर्भृशार्तः ॥ ११॥

सन् देवान् स्वदेहेन भीषयन् ननाद ॥ ६॥ तदा वृत्रशब्देन सर्वे देवगणाः भूमौ निपेतुः ॥ ७॥ वृत्रः शूलं गृहीत्वा पद्भ्यां देवसैन्यं ममर्द ॥ ८ ॥ तद् विलोक्य क्रुद्धः इंद्रः स्वशत्रवे गदां चिक्षेप तदा वृत्रः आयांतीं दुस्सहां गदां वामकरेण गृहीत्वा॥ ९ ॥ तयैव गदयैरावतस्य गंडस्थले जघान तत्कर्म सर्वे समपूजयन् ॥ १० ॥ ऐरावतो वृत्रगदया पीडितो रुधिरं वमन् सप्तधनुःप्रमाणं देशं दूरमपासरत् ॥ ११ ॥

इंद्रोऽमृतस्त्राविहस्तस्पर्शेन गतव्यथः सन् पुनर्युद्धायावतस्थे ॥१२॥ वृत्रो भ्रातृहणं वज्रायुधं दृष्ट्वोवाच॥१३॥हे इंद्र ! त्वं ब्रह्महा गुरुहा भ्रातृहा च अतोऽद्य त्वां हत्वा भ्रातृऋणाद् मुक्तो भवामि॥१४॥हे इंद्र! त्वं स्वर्गकामः पशोरिव नोऽग्रजस्य शिरांसि चकर्तिथ॥१५॥अतो निंद्यकर्मणा ह्री श्रीदयादिभिः रहितं मच्छूलभिन्नहृदयं त्वां गृध्राः भक्षयिष्यंति॥१६॥अन्ये ये देवाः शस्त्रैर्मह्यं प्रहरंति तान् त्रिशूलेन भैरवादीन् यजामि॥१७॥

न सन्नवाहाय विषण्णचेतसे प्रायुंक्त भूयः स गदां महात्मा ॥ इंद्रोऽमृतस्यंदिकराभिमर्शवीतव्यथः क्षतवाहोऽवतस्थे ॥ १२॥ स तं नृपेंद्राहवकाम्यया रिपुं वज्रायुधं भ्रातृहणं विलोक्य ॥स्मरंश्च तत्कर्म नृशंसमंहः शोकेन मोहेन हस जगाद ॥१३ ॥ वृत्र उवाच ॥ दिष्ट्या भवान् मे समवस्थितो रिपुर्यो ब्रह्महा गुरुहा भ्रातृहा च ॥ दिष्ट्याऽनृणोऽद्याह मसत्तम त्वया मच्छूलनिर्भिन्नदृषद्धृदाऽचिरात् ॥ १४॥ यो नोऽग्रजस्यात्मविदो द्विजातेर्गुरोरपापस्य च दीक्षितस्य ॥ विश्रभ्य खड्गेन शिरांस्यवृश्चत् पशोरिवाकरुणः स्वर्गकामः ॥ १५ ॥ ह्रीश्रीदयाकीर्तिभिरुज्झितं त्वां स्वकर्मणा पुरुषादैश्च गर्ह्यम् ॥ कृच्छ्रेण मच्छूलविभिन्नदेहमस्पृष्टवह्निं समदंति गृध्राः ॥ १६ ॥ अन्येऽनु ये त्वेह नृशंसमज्ञा ये ह्युद्यतास्त्राः प्रहरंति मह्यम् ॥ तैर्भूतनाथान् सगणान् निशातत्रिशूलनिर्भिन्नगलैर्यजामि ॥ १७ ॥ अथो हरे मे कुलिशेन वीर हर्ता प्रमथ्यैव शिरो यदीह॥तत्रानृणो भूतबलिं विधाय मनस्विनां पादरजः प्रपत्स्ये ॥१८॥सुरेश कस्मान्न हिनोषि वज्रं पुरःस्थिते वैरिणि मय्यमोघम् ॥ मा संशयिष्ठा न गदेव वज्रं स्यान्निष्फलं कृपणार्थेव याच्ञा ॥ १९॥ नत्वेष वज्रस्तव शक्र तेजसा हरेर्दधीचेस्तपसा च तेजितः ॥ तेनैव शत्रुं जहि विष्णुयंत्रितो यतो हरिर्विजयश्रीर्गुणास्ततः ॥ २० ॥

हे इंद्र।यदि त्वं वज्रेण मे शिरो हरिष्यसि तर्हि देहेन भूतानां बलिं विधाय परं पदं प्राप्स्यामि॥१८॥हेसुरेश।ममोपरि वज्रं कस्मान्न क्षिपसि।पूर्वं गदेव वज्रं निष्फलं न स्यात्॥१९॥कस्मात्।अयं वज्रो हरेस्तेजसा दधीचेस्तपसा च तीक्ष्णीकृतः । अतस्तेनैव शत्रुं जहि।यत्र हरिस्तत्र विजयः॥२०॥

अहं संकर्षणचरणारविंदे मनः प्रवेश्य त्वद्वज्रहतः सन् योगिनां गतिं यास्यामि॥२१॥हरिः स्वभक्तानां स्वर्गादिसंपदो न ददाति यतः संपद्भ्यो द्वे षादयो भवंति ॥२२॥अतोऽस्मत्पतिः स्वभक्तस्य त्रैवर्गविषयो यः श्रमस्तस्य नाशं करोति ॥२३॥ एवमुक्त्वा हरिं प्रार्थयते । हे हरे ! अहं तव दासानुदासो भूयो भविष्यामि । मम मनस्तव गुणान् स्मरतु वाक् कीर्तयतु कायस्तव कर्म करोतु॥२४॥हे ईश्वर ! त्वां विना स्वर्गादिब्रह्मलोकं

अहं समाधाय मनो यथा ह संकर्षणस्तच्चरणारविंदे ॥ त्वद्वज्ररंहोलुलितग्राम्यपाशो गतिं मुनेर्याम्यपविद्धलोकः ॥ २१ ॥ पुंसां किलैकांतधियां स्वकानां याः संपदो दिवि भूमौ रसायाम् ॥ न राति यद् द्वेष उद्वेग आधिर्मदः कलिर्व्यसनं संप्रयासः ॥ २२ ॥ त्रैवर्गिकायासविघातमस्मत्पतिर्विधत्ते पुरुषस्य शक्र ॥ ततोऽनुमेयो भगवत्प्रसादो यो दुर्लभोऽकिंचनगोचरोऽन्यैः ॥ २३ ॥ अहं हरे तव पादैकमूलदासानुदासो भवितास्मि भूयः॥ मनः स्मरेतासुपते र्गुणांस्ते गृणीत वाक् कर्म करोतु कायः॥२४ ॥न नाकपृष्ठं न च पारमेष्ठ्यं न सार्वभौमं न रसाधिपत्यम् ॥न योगसिद्धीरपुनर्भवं वा समंजस त्वा विरहय्य कांक्षे॥ २५ ॥अजातपक्षा इव मातरं खगाः स्तन्यं यथा वत्सतराः क्षुधार्ताः ॥ प्रियं प्रियेव व्युषितं विषण्णा मनोऽरविंदाक्ष दिदृक्षते त्वाम् ॥ २६ ॥ ममोत्तमश्लोकजनेषु सख्यं संसारचक्रे भ्रमतः स्वकर्मभिः ॥ त्वन्माययात्मात्मजदारगेहेष्वासक्तचित्तस्य न नाथ भूयात् ॥२७॥ इति श्रीभागव०म० षष्ठ० वृत्रकृत भगवत्स्तुतिर्नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ऋषिरुवाच ॥ एवं जिहासुर्नृप देहमाजौ मृत्युं वरं विजयान्मन्यमानः ॥ शूलं प्रगृह्याभ्यपतत् सुरेंद्रं यथा महापुरुषं कैटभोऽप्सु ॥ १ ॥

नेच्छामि ॥२५॥यथा क्षुधार्ताः अजातपक्षाः खगाः मातरं द्रष्टुमिच्छंति तथा मे मनस्त्वां द्रष्टुमिच्छति॥२६॥संसारचक्रे भ्रमतो मे तव भक्तेष्वेव सख्यं भूयात् । पुत्रदारगृहादिषु मे चित्तस्यासक्तिर्मा भूत् ॥२७॥इति श्रीभा० षष्ठ० चू० एकादशोऽध्यायः॥११॥द्वादशेऽतिविषण्णेनस्वयमुत्साहितेन तु॥महेंद्रेण महायुद्धे वृत्रस्य वध ईर्यते॥१॥श्रीशुक उवाच॥हेनृप!एवं युद्धे वृत्रो विजयात मृत्युं श्रेष्ठं मन्यमानःशूलंप्रगृह्येंद्रं प्रतिजगाम॥१॥

१ त्यक्तदेहः । २ याम्याम् ।

ततः कठोरजिह्वं शूलं भ्रामयित्वा हे पाप ! हतोसि इति वदन् प्राक्षिपत् ॥ २ ॥ इंद्रस्तद् वीक्ष्य शूलं तद्दक्षिणभुजं च वज्रेण चिच्छेद ॥३॥ तदा छिन्नैकभुजो वृत्रः परिघेण देवेन्द्रमैरावतं च हनौ तताड । तदेंद्रहस्ताद् वज्रं पपात ॥४॥ वृत्रस्य तत् कर्म सर्वेऽपूजयन् । इन्द्रस्य संकटं वीक्ष्य देवाश्चुक्रुशुः ॥ ५ ॥ इंद्रः पतितं वज्रं लज्जया पुनर्न जगृहे । तद् विलोक्य वृत्र आह । हे इंद्र ! वज्रं गृहाण । तेन मां जहि ॥ ६ ॥ अयं खेदकालो

ततो युगांताऽग्निकठोरजिह्वमाविध्य शूलं तरसाऽसुरेंद्रः ॥ क्षिप्त्वा महेंद्राय विनद्य वीरो हतोऽसि पापेति रुषा जगाद ॥ २॥ स आपतत्तद्विचलद्ग्रहोल्कवन्निरीक्ष्य दुष्प्रेक्ष्यमजातविक्लवः ॥ वज्रेण वज्री शतपर्वणाऽच्छिनद्भुजं च तस्योरगराजभोगम् ॥ ३ ॥ छिन्नैकबाहुः परिघेण वृत्रः संरब्ध आसाद्य गृहीतवज्रम् ॥ हनौ तताडेंद्रमथाऽमरेभं वज्रं च हस्तान्न्यपतन्मघोनः ॥४॥ वृत्रस्य कर्मातिमहाद्भुतं तत् सुरासुराश्चारणसिद्धसंघाः ॥ अपूजयंस्तत् पुरुहूतसंकटं निरीक्ष्य हाहेति विचुक्रुशुर्भृशम् ॥५॥ इंद्रो न वज्रं जगृहे विलज्जितश्च्युतं स्वहस्तादरिसन्निधौ पुनः ॥ तमाह वृत्रो हर आत्तवज्रो जहि स्वशत्रुं न विषादकालः ॥६ ॥ युयुत्सतां कुत्रचिदाततायिनां जयः सदैकत्र न वै परात्मनाम् ॥ विनैकमुत्पत्तिलयस्थितीश्वरं सर्वज्ञमाद्यं पुरुषं सनातनम् ॥ ७ ॥ लोकाः सपाला यस्येमे श्वसंति विवशा वशे ॥ द्विजा इव शिचा बद्धाः स काल इह कारणम् ॥८॥ ओजः सहो बलं प्राणममृतं मृत्युमेव च ॥ तमज्ञाय जनो हेतुमात्मानं मन्यते जडम् ॥ ९ ॥ यथा दारुमयी नारी यथा यंत्रमयो मृगः ॥ एवं भूतानि मघवन्नीशतंत्राणि विद्धि भोः ॥१०॥ पुरुषः प्रकृतिर्व्यक्तमात्मा भूतेंद्रियाशयाः ॥ शक्नुवंत्यस्य सर्गादौ न विना यदनुग्रहात् ॥ ११॥ अविद्वानेवमात्मानं मन्यतेऽनीशमीश्वरम् ॥ भूतैः सृजति भूतानि ग्रसते तानि तैः स्वयम् ॥ १२ ॥

न जयाजयावीश्वराधीनौ स्तः ॥ ७ ॥ लोकाः यस्य वश्याः संतश्चेष्टंते स कालो जयादौ कारणम् ॥ ८ ॥ जनो बलमृत्युप्राणादीनां कालं हेतुमविज्ञाय जडं हेतुं मन्यते ॥ ९ ॥ हे मघवन् ! यथा काष्ठमयी स्त्री एवं भूतानि भगवत्स्वाधीनानि विद्धि ॥ १० ॥ भूतेंद्रियाशयाः यदनुग्रहं विना स्वकार्यं कर्तुं न शक्नुवंति ॥ ११ ॥ एवमज्ञः पुमानीश्वरं स्वस्वाधीनं मन्यते ॥ १२ ॥

१ जालेन ।

जयकाले पुरुषस्यायुः श्रीः कीर्त्यादयो भवंति । पराजयकाले विपरीतम् ॥ १३ ॥ तस्माद् जयपराजययोर्मृत्युजीवितयोश्च सुखदुःखाभ्यां समः स्यात् ॥ १४ ॥ यः सत्त्वादिगुणरहितं सर्वसाक्षिणमात्मानं वेद स न बध्यते ॥ १५ ॥ हे शक्र ! मृधे तव प्राणजिहीर्षया स्थितं मां पश्य ॥ १६ ॥ हे इंद्र ! अयं प्राणपणः समरः । अत्र जयाजयौ न ज्ञायेते ॥ १७ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इंद्रो वृत्रवचः श्रुत्वा निष्कपटं तं संपूज्य

आयु श्रीः कीर्तिरैश्वर्यमाशिषः पुरुषस्य याः ॥ भवंत्येव हि तत्काले यथाऽनिच्छोर्विपर्ययाः ॥१३॥ तस्मादकीर्तियशसोर्जयापजययोरपि ॥समः स्यात्सुखदुःखाभ्यां मृत्युजीविनयोस्तथा ॥ १४ ॥ सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्नात्मनो गुणाः ॥ तत्र साक्षिणमात्मानं यो वेद न स बध्यते॥१५॥पश्य मां निर्जितं शक्र वृक्णायुधभुजं मृधे ॥ घटमानं यथाशक्ति तव प्राणजिहीर्षया॥१६॥प्राणग्लहोऽयं समर इष्वक्षो वाहनासनः॥अत्र न ज्ञायतेऽमुष्य जयोऽमुष्य पराजयः॥१७॥ श्रीशुक उवाच ॥ इंद्रो वृत्रवचः श्रुत्वा गतालीकमपूजयत्॥गृहीतवज्रः प्रहसंस्तमाह गतविस्मयः॥१८॥इन्द्र उवाच॥ अहो दानवसिद्धोऽसि यस्य ते मतिरीदृशी॥भक्तः सर्वात्मनात्मानं सुहृदं जगदीश्वरम्॥१९॥ भवानतार्षीन्मायां वै वैष्णवीं जनमोहिनीम् ॥ मद्विहायासुरं भावं महापुरुषतां गतः ॥२०॥ खल्विदं महदाश्चर्यं यद्रजःप्रकृतेस्तव ॥वासुदेवे भगवति सत्त्वात्मनि दृढा मतिः॥२१॥ यस्य भक्तिर्भगवति हरौ निःश्रेयसेश्वरे ॥ विक्रीडतोऽमृतांऽभोधौ किं क्षुद्रैः खातकोदकैः ॥ २२ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इति ब्रुवाणावन्योऽन्यं धर्मजिज्ञासया नृप ॥ युयुधाते महावीर्याविंद्रवृत्रौ युधां पती ॥ २३ ॥ आविध्य परिघं वृत्रः कार्ष्णायसमरिंदमः ॥इन्द्राय प्राहिणोद्घोरं वामहस्तेन मारिष ॥ २४ ॥

गृहीतवज्रः प्रहसन्नाह ॥ १८ ॥ अहो दानव ! सिद्धोसि त्वं हरिभक्तोऽसि ॥ १९ ॥ भवान् वैष्णवीं मायामतार्षीत् यतः एवं ते भगवति भक्तिरस्ति ॥ २० ॥ रजःप्रकृतेस्तवेश्वरे दृढा भक्तिरित्याश्चर्यम् ॥ २१ ॥ यस्येश्वरे रतिस्तस्य किमन्यैः ॥ २२ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवमन्योन्यं ब्रुवाणाविंद्रवृत्रौ युयुधाते ॥ २३ ॥ वृत्रः परिघेणेन्द्रं ताडयामास ॥ २४ ॥

१ अकीर्त्यादय । २ गतांदिजलोदकैः ।

इंद्रो वज्रेण परिघं वामकरं च तस्य चिच्छेद ॥२५॥ तदा छिन्नहस्तो वृत्रोऽधरोष्ठं भूमावूर्ध्वोष्ठं दिवि कृत्वा गंभीरवक्त्रेण ॥ २६ ॥ २७ ॥ दंष्ट्राभिर्जगत्रयं ग्रसन्निव॥२८॥ऐरावतेन सह वज्रिणं जग्रास॥२९॥अजगरेण गजमिव वृत्रेण ग्रस्तमिंद्रं दृष्ट्वा देवाः॥३०॥महर्षयश्च कष्टमिति चुकुशुः इंद्रस्तस्योदरं गतोपि विद्यायोगबलेन न ममार ॥ ३१ ॥ स वज्रेण तत्कुक्षिं भित्त्वा निष्क्रम्य तस्य शिरश्चिच्छेद॥३२॥सवज्र इंद्रः परमवेगवान्

स तु वृत्रस्य परिघं करं च करभोपमम् ॥ चिच्छेद युगपद्देवो वज्रेण शतपर्वणा ॥२५॥ दोर्भ्यामुत्कृत्तमूलाभ्यांबभौ रक्तस्रवोऽसुरः॥ छिन्नपक्षो यथा गोत्रः खाद्भ्रष्टो वज्रिणा हतः ॥२६॥ कृत्वाऽधरां हनुं भूमौ दैत्यो दिव्युत्तरां हनुम् ॥ नभो गंभीरवक्त्रेण लेलिहोल्वणजिह्वया ॥ २७ ॥ दंष्ट्राभिः कालकल्पाभिर्ग्रसन्निव जगत्रयम् ॥ अतिमात्रमहाकाय आक्षिपन् तरसा गिरीन् ॥२८॥ गिरिराट् पादचारीव पद्भ्यां निर्जरयन् महीम् ॥ जग्रास स समासाद्य वज्रिणं सह वाहनम् ॥२९॥ महाप्राणो महावीर्यो महासर्प इव द्विपम्॥ वृत्रग्रस्तं तमालक्ष्य सप्रजापतयः सुराः॥३०॥हा कष्टमिति निर्विण्णाश्चुक्रुशुः समहर्षयः ॥ निगीर्णोऽप्यसुरेंद्रेण न ममारोदरं गतः ॥ महापुरुषसन्नद्धो योगमायाबलेन च ॥३१॥ भित्त्वा वज्रेणतत्कुक्षिं निष्क्रम्य बलभिद्विभुः॥उच्चकर्त शिरःशत्रोर्गिरिशृङ्गमिवौजसा॥३२॥वज्रस्तु तत्कंधरमाशुवेगः कृंतन् समंताद् परिवर्तमानः॥ न्यपातयत्तावदहर्गणेन योज्योतिषामयने वार्त्रहत्ये॥३३॥तदा च खे दुंदुभयो विनेदुर्गंधर्वसिद्धाः समहर्षिसंघाः ॥ वार्त्रघ्नलिंगैस्तमभिष्टुवाना मंत्रैर्मुदा कुसुमैरभ्यवर्षन्॥३४॥वृत्रस्य देहान्निष्क्रांतमात्मज्योतिररिंदम॥पश्यतां सर्वलोकानामलोकं समपद्यत॥३५॥ इति श्रीभागवते म० षष्ठ० वृत्रवधो नाम द्वादशोऽध्यायः॥१२॥

सन् वर्षेणैकेन वृत्रशिरो न्यपातयत् ॥ ३३ ॥ तदा खे दुंदुभयो नेदुः गंधर्वादयः पुष्पैरवाकिरन् ॥ ३४ ॥ वृत्रदेहाद् निर्गतमात्मज्योतिः सर्वेषां पश्यतां भगवंतं समपद्यत ॥ ३५ ॥ इति श्रीभागवते षष्ठस्कन्धे चूर्णिकायां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

---

१ चाल्यन् । २ नारायणेन कवचरूपेण दंशितः ।

त्रयोदशे तु वृत्रस्य ब्रह्महत्यामहाभयात ॥ चिरं नष्टोऽवितःशक्रो विष्णुनेति निरूप्यते ॥१॥ श्रीशुक उवाच ॥ हे नृप ! वृत्रे हते सति इंद्रं विना सर्वलोकाः सुखिनो जाताः ॥१ ॥ ब्रह्मादयो देवाः स्वाश्रमं जग्मुः ॥२॥ राजोवाच ॥ अहो जितशत्रोरिंद्रस्य दुःखं कथमभूत् । तद्र नो वद॥ ॥३॥श्रीशुक उवाच॥ सर्वे देवाःवृत्राद् भीतास्तद्वधायेन्द्रं प्रार्थयन्॥४॥इंद्र उवाच॥हे देवाः! विश्वरूपवधोद्भवां हत्यां स्त्रीभूजलद्रुमेभ्यो विभज्य

श्रीशुक उवाच ॥ वृत्रे हते त्रयो लोका विना शक्रेण भूरिद ॥ सपाला ह्यभवन् सद्यो विज्वरा निर्वृतेंद्रियाः ॥ १ ॥ देवर्षिपितृभूतानि दैत्या देवानुगाः स्वयम् ॥ प्रतिजग्मुः स्वधिष्ण्यानि ब्रह्मेशेंद्रादयस्ततः ॥ २ ॥ राजोवाच ॥ इंद्रस्यानिर्वृतेर्हेतुं श्रोतुमिच्छामि भो मुने ॥ येनासन् सुखिनो देवा हरेर्दुःखं कुतोऽभवत् ॥ ३ ॥ श्रीशुक उवाच॥ वृत्रविक्रमसंविग्नाः सर्वे देवाः सहर्षिभिः ॥ तद्वधायाऽर्थयन्निंद्रं नैच्छद्भीतो बृहद्वधात् ॥४॥ इंद्र उवाच ॥ स्त्रीभूजलद्रुमैरेनो विश्वरूपवधोद्भवम् ॥ विभक्तमनुगृह्णद्भिर्वृत्रहत्यां क माऽर्म्यहम् ॥५॥ श्रीशुक उवाच ॥ ऋषयस्तदुपाकर्ण्य महेंद्रमिदमब्रुवन् ॥ याजयिष्याम भद्रं ते हयमेधेन मा स्म भैः ॥ ६ ॥ हयमेधेन पुरुषं परमात्मानमीश्वरम् ॥इष्ट्वानारायणं देवं मोक्ष्यसेऽपि जगद्वधात् ॥ ७ ॥ ब्रह्महा पितृहा गोघ्नो मातृहाऽऽचार्यहाऽघवान् ॥ श्वादः पुल्कसको वाऽपि शुध्येरन् यस्य कीर्तनात् ॥ ८ ॥ तमश्वमेधेन महामखेन श्रद्धान्वितोऽस्माभिरनुष्ठितेन ॥ हत्वापि सब्रह्म चराचरं त्वं न लिप्यसे किं खलनिग्रहेण ॥ ९ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं संचोदितो विप्रैर्मरुत्वानहनद्रिपुम् ॥ ब्रह्महत्या हते तस्मिन्नाससाद वृषाकपिम् ॥ १० ॥

दत्तवान् । अधुना वृत्रहत्यां क मार्जयामि ॥५॥ श्रीशुक उवाच ॥ देवाःइंद्रवचःश्रुत्वोचुः। हे इंद्र ! हयमेधेन त्वां याजयिष्यामःमा भैषीः॥६॥ हयमेधेन नारायणमिष्ट्वा जगद्वधादपि मोक्ष्यसे ॥७॥ ब्रह्महा पितृहा गोघ्नो मातृहाऽऽचार्यहा यस्य नामसंकीर्तनात् शुद्ध्येरन् ॥ ८ ॥ हयमेधेन चराचरं हत्वाऽपि त्वं न लिप्यसे । खलनिग्रहेण किम् ॥ ९ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं विप्राज्ञया वृत्रं जघान तदैव ब्रह्महत्येन्द्रमाससाद ॥ १० ॥

१ ब्राह्मणवधात् ।

इन्द्रो ब्रह्महत्यया तापं प्राप ॥ ११ ॥चांडालीमिव रुधिरयुक्तवस्त्रां क्षयरोगव्याप्तां दुर्गंधेन मार्गं दूषयंतीं तिष्ठतिष्ठेति भाषिणीं पश्चाद् धावंतीं विलोक्य ॥ १२ ॥ १३ ॥सर्वाः दिशो गतः सन् मानसं सरोवरं प्रविष्टः ॥ १४ ॥ तत्र पुष्करनालतंतून् प्रविश्याऽलब्धभोगो ब्रह्मवधात् मोक्षं

तस्येंद्रः स्माऽसहत्तापं निर्वृतिर्नाममुमाविशत् ॥ ह्रीमंतं वाच्यतां प्राप्तं सुखयंत्यपि नो गुणाः ॥ ११॥ तां ददर्शानु धावंतीं चांडालीमिव रूपिणीम् ॥ जरया वेपमानांगीं यक्ष्मग्रस्तामसृक्पटाम् ॥१२॥ विकीर्य पलितान् केशान्तिष्ठ तिष्ठति भाषिणीम् ॥ मीनगंध्यसुगंधेन कुर्वतीं मार्गदूषणम् ॥ १३ ॥ नभोगतो दिशः सर्वाः सहस्राक्षो विशांपते ॥ प्रागुदीचीं दिशं तूर्णं प्रविष्टो नृप मानसम् ॥ १४ ॥ स आवसन् पुष्करनालतंतूनलब्धभोगो यदिहाग्निदूतः॥ वर्षाणि साहस्रमलक्षितोऽन्तःसंचिंतयन् ब्रह्मवधाद्विमोक्षम् ॥१५॥ तावत् त्रिनाकं नहुषः शशास विद्यातपोयोगबलानुभावः॥ स संपदैश्वर्यमदांधबुद्धिर्नीतस्तिरश्चां गतिमिंद्रपत्न्या ॥१६॥ ततो गतो ब्रह्मगिरोपहूत ऋतंभरध्याननिवारिताघः ॥ पापस्तु दिग्देवतया हतौजास्तं नाभ्यभूदवितं विष्णुपत्न्यां ॥ १७ ॥ तं च ब्रह्मर्षयोऽभ्येत्य हयमेधेन भारत ॥ यथा वद्दीक्षयांचक्रुः पुरुषाराधनेन ह ॥ १८ ॥

चिंतयन् वर्षसहस्रमुवास ॥ १५ ॥ तावद् विद्यायोगबलेन नहुषः स्वर्गं शशास । स संपदैश्वर्यमदांधबुद्धिरिंद्राण्याऽजगरत्वं नीतः ॥ १६ ॥ इन्द्रः पुनर्ब्राह्मणैरुपहूतः सन् स्वर्गं प्राप्तः ॥ १७ ॥ अथ ब्रह्मर्षयस्तत्रैत्येंद्राय दीक्षां दत्त्वा ॥ १८ ॥

---

१ धैर्यादयः । २ क्षयरोगव्याप्ताम् । ३ मीनस्येव गंधो यस्य तस्याऽसोः श्वासवायोर्गंधेन । ४ अलब्धभोगत्वे हेतुरग्निमुखा वै देवाःइति श्रुत्यर्थः । ५ एवं ह्याख्यायते । नहुषः किल कदाचिदिन्द्राणीं जगाद हे इन्द्राणि!इन्द्रोऽहं मां भज । तद् वचो निशम्य सा बृहस्पतेर्मतं गृहीत्वा नहुषं जगाद । ब्राह्मणवाह्यशिबिकामारुह्यागतं त्वां सेविष्ये इत्युक्त्वाऽगस्त्यादीन् शिबिकां वाहयामास। तदा शीघ्रं सर्पसर्पेत्यगस्त्यं पदा पस्पर्श तेन कुपितेन सर्पो भवेति शप्तो नहुषो महासर्पोऽजगरोऽभूदिति । ६ ऋतंभरःसत्यपालको हरिः। ७ ब्रह्मत्वः । ८ प्रागुदीच्यां दिशि स्थितेन श्रीरुद्रेणावितं रक्षितम् । ९ मानससरःस्थितकमलवासिन्या लक्ष्म्येत्यर्थः

हयमेधं कारयित्वा ब्रह्मवधात् मोचयामासुः ॥ १९ ॥ २० ॥ इंद्रो मरीचिमुख्यैर्यथोदितेनाश्वमेधेन यज्ञपतिमिष्ट्वा विधूतपापो बभूव ॥ २१ ॥ इदमा
ख्यानं महेंद्रमोक्षं भक्तजनानुवर्णनं सर्वपापानां क्षालनम् ॥ २२ ॥ ये पठेयुः पर्वणिपर्वणि ये शृण्वंति तेषां धन्यं यशस्यं रिपुंजयमायुष्यदं च भवति
॥ २३ ॥ इति श्रीभागव० षष्ठ० चू० त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ चतुर्दशे तु सहसा कृच्छ्रलब्धे सुते मृते ॥ चित्रकेतोरतिस्नेहादतिशोको निरू

अथेज्यमाने पुरुषे सर्वदेवमयात्मनि ॥ अश्वमेधे महेंद्रेण वितते ब्रह्मवादिभिः ॥ १९ ॥ स वै त्वाष्ट्रवधो भूयानपि पाप
चयो नृप ॥ नीतस्तेनैव शून्याय नीहार इव भानुना ॥ २० ॥ स वाजिमेधेन यथोदितेन वितायमानेन मरीचिमिश्रैः ॥
इष्ट्वाधियज्ञं पुरुषं पुराणमिन्द्रो महानास विधूतपापः ॥ २१ ॥ इदं महाख्यानमशेषपाप्मनां प्रक्षालनं तीर्थपदानुकीर्त
नम् ॥ भक्त्युच्छ्रय भक्तजनानुवर्णनं महेंद्रमोक्षं विजयं मरुत्वतः ॥ २२ ॥ पठेयुराख्यानमिदं सदा बुधः शृण्वंत्यथो
पर्वणिपर्वणींद्रियम् ॥ धन्यं यशस्यं निखिलाघमोचनं रिपुंजयं स्वस्त्ययनं तथायुषम् ॥ २३ ॥ इति श्रीभागव० म०
षष्ठ० इंद्ररक्षणं नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ परीक्षिदुवाच ॥ रजस्तमस्स्वभावस्य ब्रह्मन् वृत्रस्य पाप्मनः ॥
नारायणे भगवति कथमासीद्दृढा मतिः ॥ १ ॥ देवानां शुद्धसत्त्वानामृषीणां चामलात्मनाम् ॥ भक्तिर्मुकुंदचरणे न
प्रायेणोपजायते ॥ २ ॥ रजोभिः समसंख्याताः पार्थिवैरिह जंतवः ॥ येषां ये केचनेहंते श्रेयो वै मनुजातयः ॥ ३ ॥ प्रायो
मुमुक्षवस्तेषां केचनैव द्विजोत्तम ॥ मुमुक्षूणां सहस्रेषु कश्चिन्मुच्येत सिद्ध्यति ॥ ४ ॥ मुक्तानामपि सिद्धानां नारायण
परायणः ॥ सुदुर्लभः प्रशांतात्मा कोटिष्वपि महामुने ॥ ५ ॥ वृत्रस्तु स कथं पापः सर्वलोकोपतापनः ॥ इत्थं दृढमतिः
कृष्ण आसीत् संग्राम उल्बणे ॥ ६ ॥

प्यते ॥ १ ॥ राजोवाच ॥ हे ब्रह्मन् ! रजस्तमस्वभावस्य वृत्रस्य भगवति दृढा मतिः कथमासीत् ॥ १ ॥ देवादीनामपि मुकुंदचरणे भक्तिर्बहुधा
न जायते ॥ २ ॥ इह जीवाः अनंताः संति । तेषां मध्ये केचन धर्मं कुर्वंति ॥ ३ ॥ तेषां मध्येऽपि केचन मुमुक्षवः । तेष्वपि कश्चित् संगात् मुच्यते
॥ ४ ॥ मुक्तानामपि कश्चित नारायणपरो दुर्लभः ॥ ५ ॥ एवं सति वृत्रः पापिष्ठः सन् कृष्णे दृढमतिः कथम् ॥ ६ ॥

१ नाशं प्रापाय । २ भक्तेरुच्छ्रयो यस्मिन् तम् । ३ तत्त्वं जानाति ।

अत्र नः संशयोस्ति तं छिंधि ॥ ७ ॥ सूत उवाच ॥ राज्ञः प्रश्नं श्रुत्वा शुक आह ॥८॥ श्रीशुक उवाच ॥ हे राजन् ! व्यासनारददेवलमुखान्मया श्रुतमितिहासं शृणु ॥ ९ ॥ शूरसेनदेशेषु कश्चित् चित्रकेतुर्नाम्ना सार्वभौमो राजाऽऽसीत् ॥१०॥ तस्यैककोटिर्भार्याः आसन् । तासु राजा संततिं न लेभे ॥ ११ ॥ रूपौदार्यैश्वर्यादिभिः संपन्नस्यापि वंध्यापतेश्चिताऽभूत् ॥ १२ ॥ तस्य सर्वाः स्त्रियः संपदश्च प्रीतिहेतवो नाभवन्

अत्र नः संशयो भूयान् श्रोतुं कौतूहलं प्रभो ॥ यः पौरुषेण समरे सहस्राक्षमतोषयत् ॥७॥ सूत उवाच ॥ परीक्षितोऽथ संप्रश्नं भगवान् बादरायणिः॥ निशम्य श्रद्दधानस्य प्रतिनंद्य वचोऽब्रवीत् ॥ ८ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ शृणुष्वावहितो राजन्नितिहासमिमं यथा ॥ श्रुतं द्वैपायनमुखान्नारदाद्देवलादपि ॥९॥ आसीद्राजा सार्वभौमश्शूरसेनेषु वै नृप॥ चित्रकेतुरिति ख्यातो यस्यासीत् कामधुङ्मही ॥ १० ॥ तस्य भार्यासहस्राणि सहस्राणि दशाभवन् ॥ सांतानिकश्चापि नृपो न लेभे तासु संततिम्॥११॥रूपौदार्यवयोजन्मविद्यैश्वर्यश्रियादिभिः ॥ संपन्नस्य गुणैः सर्वैश्चिता वंध्यापतेरभूत् ॥१२॥ न तस्य संपदः सर्वा महिष्यो वामलोचनाः ॥ सार्वभौमस्य भूश्चेयमभवन् प्रीतिहेतवः ॥१३॥तस्यैकदा तु भवनमंगिरा भगवानृषिः ॥ लोकाननुचरन्नेतानुपागच्छद्यदृच्छया॥१४॥तं पूजयित्वा विधिवत्प्रत्युत्थानाऽर्हणादिभिः ॥ कृतातिथ्यमुपासीदत्सुखासीनं समाहितः ॥१५ ॥ महर्षिस्तमुपासीनं प्रश्रयावनतं क्षितौ॥प्रतिपूज्य महाराजं समाभाष्येदमब्रवीत् ॥ १६ ॥ अंगिरा उवाच ॥ अपि तेऽनामयं स्वस्ति प्रकृतीनां तथात्मनः ॥ यथा प्रकृतिभिर्गुप्तः पुमान् राजापि सप्तभिः ॥ १७ ॥

॥ १३ ॥ एकदा तस्य गृहे यदृच्छयांगिराः ऋषिराजगाम ॥ १४ ॥तदा राजा तमर्हणैः पूजयित्वा ॥ १५ ॥ तं प्रणम्य कृतांजलिरवतस्थे । तदांगिराः उवाच ॥ १६ ॥ हे राजन् ! अमात्यादि सप्तांग सुखमास्ते किम् ॥ १७ ॥

१ पुत्रोत्पादनसमर्थोपि । २ स्वाम्यमात्यौ जनपदाः दुर्गद्रविणसंचयाः । दंडो मित्रं च तस्यैताः सप्त प्रकृतयो मताः ॥ जीवोऽपि महदाद्याभिः सप्तभिः प्रकृतिभिर्नित्यं गुप्तो भवति ।

राजा प्रधानादिषु राज्यं निधाय राज्यसुखं प्राप्नोति ॥ १८ ॥ हे नृप ! तव दारादयो वशवर्तिनः संति किम् ॥१९॥ यस्य मनो वशीभूतं तस्य सर्वे वशगा भवंति ॥ २० ॥ चिंतया शुष्कमुखं त्वां लक्षये ॥२१ ॥ एवं मुनेर्वाक्यं निशम्य प्रजाकामो राजोवाच ॥२२॥ हे मुने ! तव किमपि नाविदितम् ॥ २३ ॥ तथापि पृच्छतस्तवाज्ञया वक्ष्ये ॥ २४ ॥ लोकपालैः प्रार्थ्याः संपदः संति ताः अप्रजं मां न सुखयंति ॥२५॥ अतः पूर्वजैः

आत्मानं प्रकृतिष्वद्धा निधाय श्रेय आप्नुयात् ॥ राज्ञा तथा प्रकृतयो नरदेवाऽहिताधयः ॥ १८ ॥ अपि दाराःप्रजाऽमात्या भृत्याः श्रेण्योऽथ मंत्रिणः ॥ पौरा जानपदा भूपा आत्मजा वशवर्तिनः ॥ १९ ॥ यस्यात्मानुवशश्चेत् स्यात् सर्वे तद्वशगा इमे ॥ लोकास्सपाला यच्छंति सर्वे बलिमतंद्रिताः॥२० ॥ आत्मनः प्रीतये नात्मा परतः स्वत एव वा॥ लक्षयेऽलब्धकामं त्वां चिंतया शबलं मुखम् ॥ २१ ॥ एवं विकल्पितो राजन् विदुषा मुनिनाऽपि सः ॥ प्रश्रयावनतोऽभ्याह प्रजाकामस्ततो मुनिम् ॥२२॥ चित्रकेतुरुवाच ॥ भगवन् किं न विदितं तपोज्ञानसमाधिभिः ॥ योगिनां ध्वस्तपापानां बहिरंतश्शरीरिषु ॥२३॥ तथापि पृच्छतो ब्रूयां ब्रह्मन्नात्मनि चिंतितम् ॥ भवतो विदुषश्चापि चोदितस्त्वदनुज्ञया ॥ २४ ॥ लोकपालैरपि प्रार्थ्याः साम्राज्यैश्वर्यसंपदः ॥ न नंदयंत्यप्रजं मां क्षुत्तृट्कामामिवापरे ॥ २५ ॥ ततः पाहि महाभाग पूर्वैस्सह गतं तमः ॥ यथा तरेम दुस्तारं प्रजया तद् विधेहि नः ॥ २६ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इत्यर्थितः स भगवान् कृपालुर्ब्रह्मणः सुतः ॥ श्रपयित्वा चरुं त्वाष्ट्रं त्वष्टारमयजद्द्विजः ॥ २७ ॥ ज्येष्ठा श्रेष्ठा च या राज्ञो महिषीणां च भारत ॥ नाम्ना कृतद्युतिस्तस्यै यज्ञोच्छिष्टमदाद्द्विजः ॥ २८ ॥

सह यथा नरकं तरेम तथा विधेहि ॥ २६ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं राज्ञा प्रार्थितो मुनिश्चरुं श्रपयित्वा त्वष्टारमयजत् ॥ २७ ॥ ततो यज्ञोच्छिष्टं गृहीत्वा सर्वस्त्रीणां ज्येष्ठायै कृतद्युतिनाम्न्यै ददौ ॥ २८ ॥

१ निहितनिक्षेपाः समृद्धाः कृताः । २ विविधकल्पनापूर्वकं पृष्टः । ३ स्रक्चंदनादयः ।

मुनिस्तं जगाद । हे राजन् ! हर्षशोकप्रदः एकः पुत्रस्तव भविष्यति इत्युक्त्वा स ययौ ॥ २९ ॥ सा चरुप्राशनात् चित्रकेतोर्गर्भं दधार ॥ ३० ॥ तस्याः गर्भः प्रतिदिनं शुक्ले चंद्र इव ववृधे ॥ ३१ ॥ अथ काले प्राप्ते कुमारो जज्ञे ॥ ३२ ॥ तदा हृष्टो राजा स्नातो विप्रैर्जातकं कारयित्वा ॥ ३३ ॥ तेभ्यो हिरण्यं ग्रामान् हयान् गजान् धेनूनां षडर्बुदानि च ददौ ॥ ३४ ॥ अन्येषां पर्जन्य इव कामं ववर्ष ॥ ३५ ॥ ततो दिनेदिने मातापित्रोःस्नेहः

अथाह नृपतिं राजन् भवितैकस्तवात्मजः ॥ हर्षशोकप्रदस्तुभ्यमिति ब्रह्मसुतो ययौ ॥ २९ ॥ सापि तत्प्राशनादेव चित्रकेतोरधारयत् ॥ गर्भं कृतद्युतिर्देवी कृत्तिकाऽग्नेरिवात्मजम् ॥ ३० ॥ तस्या अनुदिनं गर्भः शुक्लपक्ष इवोडुपः ॥ ववृधे शूरसेनेशतेजसा शनकैर्नृप ॥ ३१ ॥ अथ काल उपावृत्ते कुमारःसमजायत ॥ जनयञ्छूरसेनानां शृण्वतां परमां मुदम् ॥ ३२ ॥ हृष्टो राजा कुमारस्य स्नातः शुचिरलंकृतः ॥ वाचयित्वाऽऽशिषो विप्रैः कारयामास जातकम् ॥ ३३ ॥ तेभ्यो हिरण्यं रजतं वासांस्याभरणानि च ॥ ग्रामान् हयान् गजान् प्रादाद्धेनूनामर्बुदानि षट् ॥ ३४ ॥ ववर्ष काममन्येषां पर्जन्य इव देहिनाम् ॥ धन्यं यशस्यमायुष्यं कुमारस्य महामनाः ॥ ३५ ॥ कृच्छ्रलब्धेऽथ राजर्षेस्तनयेऽनुदिनं पितुः ॥ यथा निस्स्वस्य कृच्छ्राप्ते धने स्नेहोऽन्ववर्द्धत ॥ ३६ ॥ मातुस्त्वतितरां पुत्रे स्नेहो मोहसमुद्भवः ॥ कृतद्युतेः सपत्नीनां प्रजाकामज्वरोऽभवत् ॥ ३७ ॥ चित्रकेतोरतिप्रीतिर्यथा दारे प्रजावति ॥ न तथान्येषु संजज्ञे बालं लालयतोऽन्वहम् ॥ ३८ ॥ ताः पर्यतप्यन्नात्मानं गर्हयंत्योऽभ्यसूयया ॥ आनपत्येन दुःखेन राज्ञोऽनादरणेन च ॥ ३९ ॥ धिगप्रजां स्त्रियं पापां पत्युश्चागृहसंमताम् ॥ सुप्रजाभिः सपत्नीभिर्दासीमिव तिरस्कृताम् ॥ ४० ॥ दासीनां को नु संतापः स्वामिनः परिचर्यया ॥ अभीक्ष्णं लब्धमानानां दास्या दासीव दुर्भगा ॥ ४१ ॥

पुत्रे ववृधे ॥ ३६ ॥ अन्यासां सपत्नीनां प्रजाकामरूपस्तापो बभूव ॥ ३७ ॥ कृतद्युतौ चित्रकेतोः परमा प्रीतिः अन्यासु न ॥ ३८ ॥ ताः राज्ञोऽनादरेणात्मानं निंदयामासुः ॥ ३९ ॥ अहो अप्रजां स्त्रियं धिक् । राज्ञा दासीवत् तिरस्कृताम् ॥ ४० ॥ अलब्धमानाः वयं दुर्भगाः[1] ॥ ४१ ॥

---

१ वयं दास्याः दासीत्वं प्रापिताः ।

एवं सपत्न्याः पुत्रसंपत्तिं वीक्ष्य पुत्रे द्वेषं कुर्वंत्यः सत्यः ॥ ४२ ॥ दुष्टबुद्ध्या कुमाराय गरं ददुः ॥ ४३ ॥ कृतद्युतिः सपत्नीनां कर्म न जानंती बालः सुप्त एवेति निरीक्ष्य गृहकर्म कारयामास ॥४४॥ बालं बहुकालं शयानं वीक्ष्य पुत्रमानयेति धात्रीं प्रैषयत् ॥ ४५ ॥ स शयानमुपत्र ज्योत्तारलोचनं मृतं बालं दृष्ट्वा हा हतास्मीति शब्दं कृत्वा भुवि पपात ॥ ४६ ॥ तस्याः रोदनं श्रुत्वा त्वरया तत्रैत्य मृतं पुत्रं वीक्ष्य ॥ ४७ ॥

एवं संदह्यमानानां सपत्न्याः पुत्रसंपदा ॥ राज्ञोऽसंमतवृत्तीनां विद्वेषो बलवानभूत् ॥ ४२ ॥ विद्वेषनष्टमतयः स्त्रियो दारुणचेतसः ॥ गरं ददुः कुमाराय दुर्मर्षा नृपतिं प्रति ॥ ४३ ॥ कृतद्युतिरजानंती सपत्नीनामघं महत् ॥ सुप्त एवेति संचिंत्य निरीक्ष्य व्यचरद्गृहे ॥ ४४ ॥ शयानं सुचिरं बालमुपधार्य मनीषिणी ॥ पुत्रमानय मे भद्रे इति धात्रीमचोदयत् ॥ ४५ ॥ सा शयानमुपव्रज्य दृष्ट्वा चोत्तारलोचनम् ॥ प्राणेंद्रियात्मभिस्त्यक्तं हताऽस्मीत्यपतद्भुवि ॥ ४६ ॥ तस्यास्तदाकर्ण्य भृशातुरं स्वरं घ्नंत्याः कराभ्यामुर उच्चकैरपि ॥ प्रविश्य राज्ञी त्वरयात्मजांतिकं ददर्श बालं सहसा मृतं सुतम् ॥ ४७ ॥ पपात भूमौ परिवृद्धया शुचा मुमोह विभ्रष्टशिरोरुहांबरा ॥ ४८ ॥ ततो नृपांऽतःपुरवर्तिनो जना नराश्च नार्यश्च निशम्य रोदनम् ॥ आगत्य तुल्यव्यसनाः सुदुःखितास्ताश्च व्यलीकं रुरुदुः कृतागसः ॥४९॥ श्रुत्वा मृतं पुत्रमलक्षितांतकं विनष्टदृष्टिः प्रपतन् स्खलन् पथि ॥ स्नेहानुबंधैधितया शुचा भृशं विमूर्च्छितोऽनुप्रकृतिर्द्विजर्वृतः ॥ ५० ॥ पपात बालस्य स पादमूले मृतस्य विस्रस्तशिरोरुहांबरः ॥ दीर्घं श्वसन् बाष्पकलोपरोधतो निरुद्धकंठो न शशाक भाषितुम् ॥ ५१ ॥ पतिं निरीक्ष्योरुशुचाऽर्पितं तदा मृतं च बालं सुतमेकसंततिम् ॥ जनस्य राज्ञी प्रकृतेश्च हृद्रुजं सती दधाना विललाप चित्रधा ॥ ५२ ॥

शोकेन मुक्तकेशा सती भूमौ पपात ॥ ४८ ॥ ततोंऽतःपुरवर्तिनो नरा नार्यश्च रुरुदुः । सपत्न्यश्च कापट्येन तुल्यदुःखिताः सत्यो रुरुदुः । नृपः पुत्रं मृतं श्रुत्वा स्नेहानुबद्धो नष्टदृष्टिश्च पदेपदे प्रपतन् ॥ ४९ ॥ ५० ॥ तत्रागत्य बालस्य पादमूले पतित्वा शोकाश्रुलोचनो रुद्धकंठो दीर्घं श्वसन् भाषितुं न शशाक ॥ ५१ ॥ ततः कृतद्युतिः शोकव्याप्तं पतिं मृतपुत्रं च वीक्ष्य ॥ ५२ ॥

केशान् विकीर्य पाणिनोरः शिरो घ्नती सती कुररीव सुस्वरेण चित्रधा रुरोद॥५३॥अहो विधातः!त्वं बालः यतो वृद्धे जीवति बाले मृतेतव सृष्टि नष्टा स्यात्। अयं च क्रमो न। त्वं केवलं शत्रुरसि॥५४॥ हे विधातः! यद्येवं कृतं तर्हि स्नेहपाशः कथं न छिन्नः॥ तस्मिन् छिन्ने सत्येवं दुःखं दृष्ट्वा कश्चिदपि पुत्रादिस्नेहं न करिष्यति॥५५॥हे पुत्र! कृपणां मां त्यक्तुं नार्हसि॥ शोकतप्तं पितरं पश्य॥अकरुणेन यमेन नीतस्त्वं भूयो नाग

स्तनद्वयं कुंकुमगंधमंडितं निषिंचती सांऽजनबाष्पबिंदुभिः॥ विकीर्य केशान्विगलत्स्रजः सुतं शुशोच चित्रं कुररीव सुस्वरम्॥ ५३ ॥ अहो विधातस्त्वमतीव बालिशो यस्त्वात्मसृष्ट्यप्रतिरूपमीहसे॥परेऽनुजीवत्यपरस्य या मृतिर्विप र्ययश्चेत्त्वमसि ध्रुवः परः ॥ ५४ ॥ न हि क्रमश्चेदिह मृत्युजन्मनोः शरीरिणामस्तु तदात्मकर्मभिः॥ यः स्नेहपाशो निजसर्गवृद्धये स्वयं कृतस्ते तमिमं विवृश्चसि ॥ ५५ त्वं तात नाऽर्हसि च मां कृपणामनाथां त्यक्तुं विचक्ष्व पितरं तव शोकतप्तम् ॥ अञ्जस्तरेम भवताऽप्रजदुस्तरं यद् ध्वांतं न याह्यकरुणेन यमेन दूरम् ॥५६॥ उत्तिष्ठ तात त इमे शिशवो वयस्यास्त्वामाह्वयंति नृपनंदन संविहर्तुम्॥सुप्तश्चिरं ह्यशनया च भवान्परीतो भुंक्ष्व स्तनं पिब शुचो हर नः स्वकानाम् ॥५७॥ नाहं तनूज ददृशे हतमंगला ते मुग्धस्मितं मुदितवीक्षणमाननाब्जम्॥ किं वा गतोऽस्य पुन रन्वयमन्यलोकं नीतोऽघृणेन न शृणोमि कला गिरस्ते ॥५८॥ श्रीशुक उवाच॥ विलपंत्या मृतं पुत्रमिति चित्र विलापनैः ॥ चित्रकेतुर्भृशं तप्तो मुक्तकंठो रुरोद ह॥ ५९ ॥ तयोर्विलपतोः सर्वे दंपत्योस्तदनुव्रताः॥ रुरुदुः स्म नरा नार्यः सर्वमासीदचेतनम् ॥ ६० ॥

मिष्यसि किम् ॥५६॥ हे तात उत्तिष्ठोत्तिष्ठ इमे ते वयस्याः बालाः त्वां क्रीडितुमाह्वयंति ॥ हे नृपनंदन! क्षुधार्तस्त्वं मे स्तनं पिब स्वकानां शोकं हर ॥५७॥ हे पुत्र! अहं तव हास्यमुखं नापश्यम्॥ कलाः गिरो न शृणोमि। तर्हि पुनरागमनं न भविष्यति तथा गतोऽसि किम् ॥५८॥ श्रीशुक उवाच॥ पुत्रं विलपंत्या स्त्रिया सह चित्रकेतुर्भृशं रुरोद ॥ ५९ ॥ एवं दंपत्योर्विलपतोः सर्वे जनाः रुरुदुः ॥ ६० ॥

सहेति शेषः।

एवं वर्तमानं ज्ञात्वा सनारदोंऽगिराः आजगाम ॥ ६१ ॥ इति श्रीभागव॰ चू॰ षष्ठ॰ चतुर्दशोऽध्यायः ॥१४॥ ततः पंचदशे चित्रकेतोःशोकाप
नोदनम् ॥ कृतं तत्त्वोपदेशेन नारदेनांगिरोयुजा ॥१ ॥ श्रीशुक उवाच॥ मृतबालकसमीपे शोकव्याप्तं पतितं राजानं बोधयंतौ नारदांगिरसावू
चतुः ॥१॥ हे राजेंद्र ! त्वं यं शोचसि अयं ते कः ये पूर्वजन्मनि पित्रादयस्ते इह जन्मनि पुत्रादयो भवंति ॥२॥ यथा नदीवेगेन वालुकाः सं
यांति प्रयांति तथा कालवेगेन जीवा अपि ॥ ३ ॥ यथा धानानां जन्यजनकत्वेपि पितृपुत्रभावो नास्ति । एवं जीवस्यापि । अतः शोको न

एवं कश्मलमापन्नं नष्टसंज्ञमनायकम् ॥ ज्ञात्वांऽगिरा नाम मुनिराजगाम सनारदः ॥६१ ॥इति श्रीभागवते म॰षष्ठ॰
चित्रकेतोर्मृतपुत्रशोको नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ऊचतुर्मृतकोपांते पतितं मृतकोपमम् ॥
शोकाभिभूतं राजानं बोधयंतौ सदुक्तिभिः ॥ १ ॥ कोऽयं स्यात्तव राजेंद्र भवान्यमनुशोचति॥त्वं चास्य कतमःसृष्टौ
पुरेदानीमतः परम् ॥२ ॥ यथा प्रयांति संयांति स्रोतोवेगेन वालुकाः ॥ संयुज्यंते वियुज्यंते तथा कालेन देहिनः॥३॥
यथा धानासु वै धाना भवंति न भवंति च ॥ एवं भूतेषु भूतानि चोदितानीशमायया ॥ ४ ॥ वयं च त्वं च ये चेमे
तुल्यकालाश्चराऽचराः ॥ जन्ममृत्योर्यथा पश्चात्प्राङ्नैवमधुनापि भोः॥५॥भूतैर्भूतानि भूतेशः सृजत्यवति हंत्यजः ॥
आत्मसृष्टैरस्वतंत्रैरनपेक्षोऽपि बालवत् ॥ ६ ॥ देहेन देहिनो राजन्देहाद्देहोभिजायते ॥ बीजादेव यथा बीजं देह्यर्थ[1]
इव शाश्वतः ॥ ७ ॥ देहदेहिविभागोऽयमविवेककृतः पुरा ॥ जातिव्यक्तिविभागोऽयं यथा वस्तुनि कल्पितः ॥ ८ ॥
श्रीशुक उवाच ॥ एवमाश्वासितो राजा चित्रकेतुर्द्विजोक्तिभिः ॥ प्रमृज्य पाणिना वक्त्रमाधिम्लानमभाषत ॥ ९ ॥

कार्यः॥ ४॥ इमे चराऽचराः वयं च त्वं च जन्मनः प्राक् मृत्योः पश्चाच्च यथा न संति तद्वदधुनापि ॥ ५ ॥ भगवान् भूतैर्भूतानि लीलया सृज
ति पाति संहरति ॥६॥ हे राजन् ! देहाद् देहो जायते । यथा बीजाद् बीजम् ॥७॥ जीवस्तु शाश्वत एव पुत्रपित्रादिभेदोऽज्ञानेन कृतः । अतः
शोकं मा कुरु ॥ ८ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं ताभ्यामाश्वासितो राजा पाणिना मुखं प्रमृज्योवाच ॥ ९ ॥

१ देही शाश्वतो भूम्यादिरर्थवत् ।

राजोवाच॥युवां ज्ञानसंपन्नौ कौ ॥ १० ॥ भगवद्भक्ता ब्राह्मणाः मादृशामज्ञानां बोधाय भूमौ चरंति॥ ११ ॥ते च–कुमारः १नारदः २ऋभुः ३अंगिरा ४
देवलः ५ असितः ६ अपांतरमः ७ व्यासः ८मार्कण्डेयः ९गौतमः १० ॥ १२ ॥ वसिष्ठः ११ रामः १२कपिलः १३ बादरायणिः १४ दुर्वासाः १५
याज्ञवल्क्यः १६ जातूकर्ण्यः १७ अरुणिः १८ ॥ १३ ॥ रोमशः १९ च्यवनः २० दत्तात्रेयः २१ आसुरिः २२ पंतजलिः २३ वेदशिराः २४
बोढ्यः २५ पंचशिराः २६ ॥ १४ ॥ हिरण्यनाभः २७ कौशल्यः २८ श्रुतदेवः २९ ऋतध्वजः ३० एते सिद्धेशाः ज्ञानहेतवश्चरंति॥ १५ ॥

राजोवाच ॥ कौ युवां ज्ञानसंपन्नौ महिष्ठौ च महीयसाम् ॥ अवधूतेन वेषेण गूढाविह समागतौ ॥ १० ॥ चरंति ह्यव
नौ कामं ब्रह्मणा भगवत्प्रियाः ॥ मादृशां ग्राम्यबुद्धीनां बोधायोन्मत्तलिंगिनः ॥ ११ ॥ कुमारो नारद ऋभुरंगिरा
देवलोऽसितः ॥ अपांतरतमो व्यासोमार्कंडेयोऽथ गौतमः ॥ १२ ॥ वसिष्ठो भगवान्रामः कपिलो बादरायणिः ॥
दुर्वासा याज्ञवल्क्यश्च जातूकर्ण्यस्तथाऽरुणिः ॥ १३ ॥रोमशश्च्यवनो दत्त आसुरिः सपतंजलिः ॥ ऋषिर्वेदशिरा बो
ढ्यो मुनिः पंचशिरास्तथा ॥ १४ ॥हिरण्यनाभः कौसल्यः श्रुतदेव ऋतध्वजः ॥ एते परे च सिद्धेशाश्चरंति ज्ञानहेत
वः ॥ १५ ॥ तस्माद्युवां ग्राम्यपशोर्मम मूढधियः प्रभू ॥अंधे तमसि मग्नस्य ज्ञानदीप उदीर्यताम् ॥ १६॥ अंगिरा उवा
च ॥ अहं ते पुत्रकामस्य पुत्रदोऽस्म्यंगिरा नृप ॥ एष ब्रह्मसुतः साक्षान्नारदो भगवानृषिः ॥ १७॥इत्थं त्वां पुत्रशोकेन
मग्नं तमसि दुस्तरे ॥अतदर्हमनुस्मृत्य महापुरुषगोचरम् ॥ १८॥ अनुग्रहाय भवतः प्राप्तावावामिह प्रभो ॥ब्रह्मण्यो
भगवद्भक्तो नाऽवसीदितुमर्हति ॥ १९॥ तदैव ते परं ज्ञानं ददामि गृहमागतः ॥ ज्ञात्वान्याऽभिनिवेशं ते पुत्रमेव ददाव
हम्॥ २० ॥ अधुना पुत्रिणां तापो भवतैवाऽनुभूयते ॥ एवं दारा गृहा रायो विविधैश्वर्यसंपदः ॥ २१ ॥

युवयोरेव्वेवांतर्गतत्वम् । अतो ज्ञानदीपः उदीर्यताम् ॥ १६ ॥ अंगिरा उवाच । हे नृप ! पुत्रकामस्य ते पुत्रदः अहमंगिराः अस्मि । अयं तु
नारदः ॥ १७ ॥पुत्रशोके मग्नं हरिभक्तं त्वां ज्ञात्वा ॥ १८ ॥ भवतोऽनुग्रहाय समागतौ । अतः शोचितुं नार्हति ॥ १९॥ अहं पूर्वमेव ते ज्ञानो
पदेशार्थं प्राप्तः।तदा तेऽन्याभिनिवेशं ज्ञात्वा पुत्रमेवाऽदाम् ॥ २०॥अधुना पुत्रवतां यस्तापः स त्वयाऽनुभूयते। एवं दाराद्यैश्वर्यसंपदः ॥ २१ ॥

महीराज्यकोशभृत्यादयो नाशवंतो ज्ञातव्याः॥२२॥हे शूरसेन !सर्वे शोकमोहभयार्तिदाः मनःसाध्या यतः पुंसोनानाकर्माणि बभूवुतः॥२३॥२४॥ जीवस्य द्रव्यज्ञानक्रियात्मकोऽयं देहो विविधान् क्लेशान् करोति ॥ २५ ॥ अतः स्वस्थेन मनसाऽऽत्मनत्त्वं विचार्य द्वैते स्थिरविश्वासं त्यज। उपशममाश्रय ॥२६ ॥ नारद उवाच ॥ हे राजन् ! मत्तः एतां मंत्रोपनिषदं गृहाण ।यां धारयन् सप्तरात्रात् संकर्षणं विभुं द्रक्ष्यसि ॥२७॥शिवादयो यत्पादमूलं प्राप्य ममाहमिति भ्रमं विसृज्य स्थामं प्रापुः तथा भवानपि न चिरात् ज्ञानं प्राप्स्यति ॥ २८ ॥ इति श्रीभागव० षष्ठ०चू०

शब्दादयाश्च विषयाश्चला राज्यविभूतयः ॥ मही राज्यं बलं कोशा भृत्याऽमात्याः सुहृज्जनाः ॥२२॥ सर्वेपि शूरसेने मे शोकमोहभयार्तिदाः॥गंधर्वनगरप्रख्याः स्वप्नमायामनोरथाः ॥२३॥ दृश्यमाना विनाऽर्थेन न दृश्यंते मनोभवाः॥ कर्मभिर्ध्यायतो नानाकर्माणि मनसोऽभवन् ॥२४॥अयं हि देहिनो देहो द्रव्यज्ञानक्रियात्मकः॥देहिनो विविधक्लेशसंतापकृदुदाहृतः॥२५॥तस्मात्स्वस्थेन मनसा विमृश्य॥नतिमात्मनः द्वैते ध्रुवार्थविश्रंभं त्यजोपशममाविश ॥ २६ ॥ नारद उवाच ॥ एतां मंत्रोपनिषदं प्रतीच्छ प्रयतो मम ॥ यां धारयन्सप्तरात्राद्द्रष्टा संकर्षणं प्रभुम् ॥ २७ ॥ यत्पादमूलमुपसृत्य नरेंद्र पूर्वे शर्वादयो भ्रममिमं द्वितयं विसृज्य ॥ सद्यस्तदीयमतुलानधिकं महित्वं प्रापुर्भवानपि परं न चिरादुपैति ॥ २८ ॥ इति श्रीभागव० म० षष्ठ० चित्रकेतोर्ज्ञानोपदेशो नाम पंचदशोऽध्यायः॥१५॥ ७ ॥ श्रीशुक उवाच॥ अथ देवऋषी राजन्संपरेतं नृपात्मजम् ॥ दर्शयित्वेति होवाच ज्ञातीनामनुशोचताम् ॥१ ॥ नारद उवाच ॥ जीवात्मन्पश्य भद्रं ते मातरं पितरं च ते ॥ सुहृदो बांधवास्तप्ताञ्छुचा त्वत्कृतया भृशम् ॥ २ ॥ कलेवरं स्वमाविश्य शेषमायुः सुहृद्वृतः ॥ भुंक्ष्व भोगान्पितृप्रत्तानधितिष्ठ नृपासनम् ॥ ३ ॥

पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ षोडशे तत्सुतोक्त्यैव विशोकीकृत्य तं नृपम् । आदिदेश महाविद्यां नारदः शेषतोषिणीम् ॥ १ ॥ श्रीशुक उवाच ॥हे राजन्! नारदो ज्ञातीनां मध्ये मृतं बालं जीवयित्वोवाच ॥ १ ॥ हे जीवात्मन् । मातरं पितरं शोचतः सुहृदश्च पश्यपश्य ॥ २ ॥ शेषायुष्येण स्वं कलेवरमाविश्य भोगान् भुंजन् नृपासनमधितिष्ठ॥ ३ ॥

जीव उवाच॥ कर्मभिर्देवतिर्यङ्नृयोनिषु भ्राम्यमाणस्य मे कस्मिन् जन्मनि मातरः पितरोऽमी अभवन्॥४॥शत्रुमित्रोदासीनाः मिथःसर्वेषां क्रमेण भवंति ॥५॥ यथा क्रयविक्रयादिषु सुवर्णं भ्रमति तथा कर्मणा जीवो भ्रमति॥६॥यावद् देहस्य संबंधस्तावद् ममत्वम्॥७॥जीवः पित्रादिसंबंधं प्राप्तोपि स संबन्धोऽनित्यः॥८॥जीवोऽव्ययः सर्वेन्द्रियसाक्षी॥९॥अस्य प्रियाप्रियौ न। हिताऽहितकर्तॄणां मित्रादीनां याः विचित्राःबुद्धयःतासां

जीव उवाच ॥ कस्मिञ्जन्मन्यमी मह्यं पितरो मातरोऽभवन् ॥ कर्मभिर्भ्राम्यमाणस्य देवतिर्यङ्नृयोनिषु ॥ ४ ॥ बंधुज्ञात्यरिमध्यस्थमित्रोदासीनविद्विषः ॥ सर्व एव हि सर्वेषां भवंति क्रमशो मिथः ॥ ५ ॥ यथा वस्तूनि पण्यानि हेमादीनि ततस्ततः ॥ पर्यटंति नरेष्वेवं जीवो योनिषु कर्तृषु[1] ॥ ६ ॥ नित्यस्यार्थस्य संबंधो ह्यनित्यो दृश्यते नृषु ॥ यावद्यस्य हि संबंधो ममत्वं तावदेव हि ॥७॥ एवं योनिगतो जीवः स नित्यो निरहंकृतः ॥ यावद्यत्रोपलभ्येत ताव त्स्वत्वं हि तस्य तत ॥८॥ एष नित्योऽव्ययः सूक्ष्म एष सर्वाश्रयः स्वदृक् ॥आत्ममायागुणैर्विश्वमात्मानं सृजते प्रभुः ॥९॥ न ह्यस्याऽतिप्रियः कश्चिन्नाप्रियः स्वः परोऽपि वा ॥ एकः सर्वधियां द्रष्टा कर्तॄणां गुणदोषयोः ॥ १० ॥ मादत्त आत्मा हि गणं न दोषं न क्रियाफलम् ॥ उदासीनवदासीनः परावरदृगीश्वरः ॥ ११ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इत्युदीर्य गतो जीवो ज्ञातयस्तस्य ते यदा ॥ विस्मिता मुमुचुः शोकं छित्त्वात्मस्नेहशृंखलाम् ॥ १२ ॥ निर्हृत्य ज्ञातयो देहं तथा कृत्वोचिताः क्रियाः ॥ तत्यजुर्दुस्त्यजं स्नेहं शोकमोहभयार्तिदम् ॥१३॥बालघ्न्यो व्रीडितास्तत्र बालहत्याहत प्रभाः ॥ बालहत्याव्रतं चेरुर्ब्राह्मणैर्यन्निरूपितम् ॥ यमुनायां महाराज स्मरंत्यो द्विजभाषितम् ॥ १४ ॥

साक्षी ॥१०॥ एवं भूतस्य मम युष्माकं संबंधो न। शोकं मा कुरुत॥११॥श्रीशुक उवाच ॥जीवः इत्युक्त्वांतर्हितः। तदा सर्वे स्नेहं त्यक्त्वा ॥१२॥ तत् कलेवरं दग्ध्वा क्रियाश्च कृत्वा शोकमोहौ तत्यजुः॥१३॥तत्र बालघ्न्यः स्त्रियो ब्राह्मणैर्दर्शितं बालहत्याव्रतं यमुनायां चक्रुः॥१४॥

१ व्यवहर्तृषु पक्षे जनकेषु।

ततश्चित्रकेतुर्द्विजोक्तिभिः प्राप्तज्ञानः सन् गृहांधकूपात् निष्क्रम्य ॥ १५ ॥ कालिंद्यां स्नात्वा तर्पणादि कृत्वा ब्रह्मपुत्राववंदत॥१६॥ तदा प्रपन्नाय तस्मै नारदः एतां विद्यां प्रोवाच ॥ १७ ॥ भगवते वासुदेवाय प्रद्युम्नायाऽनिरुद्धाय संकर्षणाय च नमोऽस्तु ॥ १८ ॥ आत्मारामाय परमानंदमूर्तये नमः ॥ १९ ॥ हृषीकेशाय विश्वमूर्तये नमः ॥ २० ॥ इंद्रियेषु शान्तेषु यः प्रकाशते स सदसत्परोऽस्मान् रक्षतु ॥ २१ ॥ यस्मिन् जगत्

स इत्थं प्रतिबुद्धात्मा चित्रकेतुर्द्विजोक्तिभिः ॥ गृहांधकूपान्निष्क्रांतः सरःपंकादिव द्विपः॥१५॥ कालिंद्यां विधिवत्स्नात्वा कृतपुण्यजलक्रियः॥ मौनेन संयतप्राणो ब्रह्मपुत्राववंदत ॥१६॥ अथ तस्मै प्रपन्नाय भक्ताय प्रयतात्मने ॥ भगवान्नारदः प्रीतो विद्यामेतामुवाच ह ॥१७॥ ॐनमस्तुभ्यं भगवते वासुदेवाय धीमहि ॥ प्रद्युम्नायाऽनिरुद्धाय नमः संकर्षणाय च ॥ १८ ॥ नमो विज्ञानमात्राय परमानंदमूर्तये ॥ आत्मारामाय शांताय निवृत्तद्वैतदृष्टये ॥ १९ ॥ आत्मानंदाऽनुभूत्यैव न्यस्तशक्त्यूर्मये नमः॥ हृषीकेशाय महते नमस्ते विश्वमूर्तये ॥२०॥ वचस्युपरते प्राप्य य एको मनसा सह ॥ अनामरूपश्चिन्मात्रः सोऽव्यान्नः सदसत्परः ॥ २१ ॥ यस्मिन्निदं यतश्चेदं तिष्ठत्यप्येति जायते ॥ मृण्मयेष्विव मृज्जातिस्तस्मै ते ब्रह्मणे नमः ॥२२॥ यन्न स्पृशंति न विदुर्मनोबुद्धींद्रियासवः ॥ अंतर्बहिश्च विततं व्योमवत्तन्नतोऽस्म्यहम् ॥२३॥ देहेंद्रियप्राणमनोधियोऽमी यदंशविद्धाः प्रचरंति कर्मसु ॥ नैवाऽन्यदा लोहमिवाप्रतप्तं स्थानेषु तद्द्रष्ट्रपदेशमेति ॥ २४ ॥ ॐ नमो भगवते महापुरुषाय महानुभावाय महाविभूतिपतये सकलसात्वतपरिवृढनिकरकरकमलकुड्मलोपलालितचरणारविंदयुगल परमपरमेष्ठिन्नमस्ते ॥ २५ ॥

तिष्ठति यतः उत्पद्यते नश्यति च तस्मै ब्रह्मणे नमः ॥२२ ॥ बुद्ध्यादयो यं न विदुः तं हरिं नतोऽस्मि ॥२३ ॥ देहेंद्रियमनआदयो यस्य चैतन्येन स्वस्वकर्मसु प्रचरंति तस्मै नमः ॥ २४ ॥ ॐ नमो भगवते महापुरुषाय महाविभूतिपतये नमोस्तु ॥ २५ ॥

१ ध्यायेम मनसा नमस्यामेत्यर्थः । २ निवृत्ता द्वैतदृष्टिर्यस्मात् तस्मै । ३ निरस्ताः मायानिमित्ता रागद्वेषादयो येन तस्मै । ४ वच इति सर्वेन्द्रियोपलक्षणम् । ५ सुषुप्तिमूर्च्छादौ । ६ स्थानेषु जाग्रदादिषु । ७ द्रष्टृसंज्ञं जीवमपि तदैवैति जानाति न तु जीवस्तज्जानातीत्यर्थः ।

श्रीशुक उवाच ॥ नारदो भक्तायैतां विद्यामादिश्यांगिरसा सह ब्रह्मलोकं ययौ ॥ २६ ॥ चित्रकेतुरब्भक्षः सन् नारदोक्तांविद्यां सप्ताहं धारयामास ॥२७ ॥ ततः सप्तरात्रांते तया विद्याधराधिपत्यं लेभे ॥ २८ ॥ ततः कतिपयैर्दिवसैर्मनोगत्या शेषस्य चरणांतिकं जगाम॥२९॥तत्र मृणालगौरं नीलांबरं किरीटकयूरकटिसूत्रकंकणैर्युतं सिद्धेश्वरैर्वेष्टितं प्रभुं ददर्श॥३०॥ तद्दर्शनेन गतकिल्बिषो हृष्टरोमा प्रेमाश्रुलोचनश्चित्रकेतुर्भक्त्या नत्वा

श्रीशुक उवाच ॥ भक्तायैतां प्रपन्नाय विद्यामादिश्य नारदः॥ययाऽवंगिरसा साकं धाम स्वायंभुवं प्रभो॥२६॥चित्रकेतुस्तु विद्यां तां यथा नारदभाषिताम् ॥ धारयामास सप्ताऽहमब्भक्षः सुसमाहितः ॥२७॥ ततश्च सप्तरात्रांते विद्यया धार्यमाणया ॥ विद्याधराधिपत्यं स लेभेऽप्रतिहतं नृप ॥ २८ ॥ ततः कतिपयाऽहोभिर्विद्ययेद्धमनोगतिः॥ जगाम देवदेवस्य शेषस्य चरणांतिकम् ॥ २९ ॥ मृणालगौरं शितिवाससं स्फुरत्किरीटकेयूरकटित्रकंकणम् ॥ प्रसन्नवक्त्राऽरुणलोचनं तं ददर्श सिद्धेश्वरमंडलैः प्रभुम् ॥३०॥ तद्दर्शनध्वस्तसमस्तकिल्बिषः स्वच्छाऽमलांतःकरणोऽभ्ययान्मुनिः॥ प्रवृद्धभक्त्या प्रणयाश्रुलोचनः प्रहृष्टरोमाऽनमदादिपूरुषम् ॥ ३१ ॥ स उत्तमश्लोकपदाब्जविष्टरं प्रेमाश्रुलेशैरुपमेहयन्मुहुः ॥ प्रेमोपरुद्धाऽखिलवर्णनिर्गमो नैवाशकत्तं प्रसमीडितुं चिरम् ॥ ३२ ॥ ततः समाधाय मनो मनीषया बभाष एतत्प्रतिलब्धवागसौ ॥ नियम्य सर्वेंद्रियबाह्यवर्तनं जगद्गुरुं सात्वतशास्त्रविग्रहम्[१] ॥ ३३ ॥ चित्रकेतुरुवाच ॥ अजित जितः सममतिभिः साधुभिर्भवाञ्जितात्मभिर्भवता॥ विजितास्तेऽपि च भजतामकामात्मनां य आत्मदोऽतिकरुणः ॥ ३४ ॥ तव विभवः खलु भगवञ्जगदुदयस्थितिलयादीनि ॥ विश्वसृजस्तेंऽशांशास्तत्रमृषा स्पर्धंते पृथगभिमत्या ॥ ३५ ॥

॥३१ ॥ प्रेमव्याप्तस्तस्य स्तवनं कर्तुं न शशाक ॥ ३२ ॥ ततो मनः स्थिरं कृत्वा जगद्गुरुं तुष्टाव ॥ ३३ ॥ चित्रकेतुरुवाच हे अजित ! भवान् भक्तैर्जितोऽसि। त्वं भक्तानात्मसमान् करोषि ॥ ३४ ॥ हे ईश ! जगतः उत्पत्तिस्थितिलयादीनि तवैव विभवोऽस्ति ॥ ३५ ॥

१ सात्वतशास्त्र विग्रहो यस्य तम् ।

आद्यंतमध्यरहितः सूक्ष्मं मूलकारणं त्वमेव ॥३६॥ हे भगवन् ! अयमांडकोशः क्षित्यादिभिः सप्तावरणैः संवेष्टितः सन् त्वयि परमाणुवत् परिभ्रमति । तस्मात् त्वमनंतोसि ॥ ३७ ॥ ये नरपशवस्त्वां विहाय तव विभूतीरुपासते तेषां मनोरथाः नश्यंति ॥ ३८ ॥ विषयकामेनापि कृता

परमांणुपरममहतोस्त्वमाद्यंताऽतरवर्ती त्रयविधुरः आदावंतेऽपि च सत्त्वांनां यद् ध्रुवं तदेवांतरालेऽपि ॥ ३६ ॥ क्षित्यादिभिरेष किलावृतः सप्तभिर्दशगुणोत्तरैरांडकोशः ॥ यत्र पतत्यणुकल्पः सहांडकोटिकोटिभिस्तदनंतः ॥ ॥ ३७ ॥ विषयतृषो नरपशवो य उपासते विभूतीर्न परं त्वाम् तेषामाशिष ईश तदनु विनश्यंति यथा राजकुलम् ॥ ३८ ॥ कामधियस्त्वयि रचितान परमारोहंति यथा करंभबीजांनि ॥ ज्ञानात्मन्यगुणमये गुणगणतोऽस्यं द्वंद्वजालानि ॥ ३९ ॥ जितमजित तदा भवता यदाह भागवतं धर्ममनवद्यम् ॥ निष्किंचना ये मुनय आत्मारामा यमुपासतेऽपवर्गाय ॥४०॥ विषममतिर्न यत्र नृणां त्वमहमिति मम तवेति च यदन्यत्र ॥ विषमधिया रचितो यःसह्यविशुद्धः क्षयिष्णुरधर्मबहुलः ॥ ४१ ॥ कः क्षेमो निजपरयोः कियानर्थः स्वपरद्रुहा धर्मेण ॥ स्वद्रोहात्तव कोपः परसंपीडयाच तथाऽधर्मः ॥ ४२ ॥ न व्यभिचरति तवेक्षा यया ह्यभिहितो भागवतो धर्मः ॥ स्थिरचरसत्त्वकदंबेष्वपृथग्धियो यमुपासते त्वार्याः ॥ ४३ ॥ न हि भगवन्नघटितमिदं त्वद्दर्शनान्नृणामखिलपापक्षयः॥यन्नामसकृच्छ्रवणात्पुल्कसकोऽपि विमुच्यते संसारात् ॥ ४४ ॥

त्वत्सेवा मोक्षफलैव भवति ॥ ३९ ॥ हे अजित ! सनकादयो मोक्षाय त्वामुपासते ॥ ४० ॥ यद्भगवद्धर्मे विषमा मतिर्न ॥ ४१ ॥स्वपरद्रोहात् कः क्षेमाय कल्पते ॥ ४२ ॥ ज्ञानिनस्त्वद्धर्मान् सेवंते। त्वां चोपासते ॥ ४३ ॥ हे भगवन् ! त्वद्दर्शनात् नृणां पापक्षयः ॥ ४४ ॥

१ परमाणुः सूक्ष्ममूलकारणम् । परममहदन्तिमं कार्यम् । तयोरादावन्ते मध्ये च वर्तितुं शीलं यस्य सः । २ आदिमध्यान्तशून्यः । ३ पूर्वोक्तं हेतुः सत्त्वेन प्रतीतानां कार्याणामादावंतेऽपि यद् ध्रुवं तदेवान्तरालेऽपि ध्रुवमनपायि सुवर्णादिवत् । ४ पूर्वस्मात्पूर्वस्माद्दशगुणमुत्तरोत्तरैरावृतः । ५ इन्द्रादीन् । ६ राजकुलनाशमनु तत्सेवकानाम् । ७ भर्जितबीजानि । ८ जवित्य । ९ अत्यन्तकायक्लेशात् । उक्तं च गीतासु । 'कर्षयन्तः शरीरस्थं भूतग्राममचेतसः । मां चैवांतःशरीरस्थ तान्विद्ध्यासुरनिश्चयान् । १० स्थावरजंगमप्राणिसमूहेषु ।

हे भगवन् ! अधुना तव दर्शनेन कृतार्थोस्मि । नारदोपदेशो मिथ्या कथं भवति ॥ ४५ ॥ जनैः सर्वांऽतर्यामिणस्तव किं प्रार्थितव्यम् ॥४६॥ अतः कुयोगिनां दुर्दर्शाय परमहंसाय नमः ॥ ४७ ॥ यस्य मूर्धनि भूमंडलं सर्षपायति तस्मै ते सहस्रमूर्ध्ने नमः ॥ ४८ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं स्तुतोऽनंतो विद्याधरपतिं जगाद॥४९॥श्रीभगवानुवाच॥ हे राजन् ! नारदांऽगिरोभ्यामुक्तोपदेशरूपविद्यया मद्दर्शनाच्च त्वं सिद्धोसि॥५०॥ हे

अथ भगवन्वयमधुना त्वदवलोकपरिमृष्टाशयमलाः ॥ सुरऋषिणा यदुदितं तावकेन कथमन्यथा भवति ॥ ४५ ॥
विदितमनंत समस्तं तव जगदात्मना जनैरिहाचरितम् ॥ विज्ञाप्यं परमगुरोः कियदिव सदिव सवितुरिव खद्योतैः ॥४६ ॥ नमस्तुभ्यं भगवते सकलजगत्स्थितिलयोदयेशाय ॥ दुर[1]वसितात्मगतये कुयोगिनां भिदां[2] परमहंसाय॥४७॥
यं वै श्वसंतमनु विश्वसृजः श्वसंति यं चे[3]कितानमनु चि[4]त्तय उच्चकंति ॥ भूमंडलं सर्षपायति यस्य मूर्ध्नि तस्मै नमो भगवतेऽस्तु सहस्रमूर्ध्ने ॥ ४८ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ संस्तुतो भगवानेवमनंतस्तमभाषत ॥ विद्याधरपतिं प्रीतश्चित्रकेतुं कुरूद्वह ॥ ४९ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ यन्नारदांऽगिरोभ्यां ते व्याहृतं मेऽनुशासनम् ॥ संसिद्धोऽसि तया राजन्विद्यया दर्शनाच्च मे ॥ ५० ॥ अहं वै सर्वभूतानि भूतात्मा भूतभावनः ॥ शब्दब्रह्म परं ब्रह्म ममोभे शाश्वती तनू ॥ ५१ ॥
लोके विततमात्मानं लोकं चात्मनि संततम् ॥ उभयं च मया व्याप्तं मयि चैवोभयं कृतम् ॥ ५२ ॥ तया सुषुप्तः पुरुषो विश्वं पश्यति चात्मनि ॥ आत्मानमेकदेशस्थं मन्यते स्वप्न उत्थितः ॥ ५३ ॥ एवं जागरणादीनि जीवस्थानानि चात्मनः ॥ मायामात्राणि विज्ञाय तद्द्रष्टारं परं स्मरेत् ॥ ५४ ॥

राजन् ! सर्वभूतानामहमात्मा विश्वं मद्व्यतिरिक्तं नास्ति ॥ ५१ ॥ भोक्तृभोग्यात्मकमुभयं मयि व्याप्तं पश्येत ॥५२॥ यथा स्वप्ने सुप्तो गिरिवनादिरूपं देशांतरस्थमात्मन्येव पश्यति तथा स्वप्न एवोत्थितः सन् जाग्रदवस्थामनुभवति ॥ ५३ ॥ एवं प्रसिद्धान्यपि जाग्रदादीन्यात्मनो मायामात्राणि इत्येवं विज्ञाय तदवस्थारहितमात्मानं स्मरेत् ॥ ५४ ॥

१ अविज्ञाता । २ भेदबुद्ध्या । ३ पश्यन्तम् । ४ ज्ञानेंद्रियाणि । ५ स्वारूढं पश्यन्ति ।

जीवो येन रूपेण निद्रायां निर्गुणं सुखं वेद तमात्मानं मां जानीहि ॥५५॥ जाग्रत्स्वप्नयोः स्मरतः पुंसस्तयोः प्रकाशकत्वेन यत् जानाति तत् ज्ञानं ब्रह्म ॥५६॥ यदा मत्स्वरूपं विस्मृतं तदाऽऽत्मनः सकाशाद् भिन्नं भवति। ततः पुंसः संसृतिरूपः संसारो भवति॥५७॥ इह मानुषीं योनिं लब्ध्वा यः आत्मानं न वेद स कुत्रापि सुखं नाप्नुयात् ॥५८॥ कविः प्रवृत्तिमार्गात् क्लेशो निवृत्तिमार्गाद् मोक्षः इति स्मृत्वा संकल्पाद् विरमेत्

येन प्रसुप्तः पुरुषः स्वापं वेदात्मनस्तदा ॥ सुखं च निर्गुणं ब्रह्म तमात्मानमवेहि माम् ॥ ५५ ॥ उभयं स्मरतः पुंसः प्रस्वापप्रतिबोधयोः ॥ अन्वेति व्यतिरिच्येत यज्ज्ञानं ब्रह्म तत्परम् ॥ ५६ ॥ यदेतद्विस्मृतं पुंसो मद्भावं भिन्नमात्मनः ॥ ततः संसार एतस्य देहाद्देहोमृतेर्मृतिः ॥ ५७ ॥ लब्ध्वेह मानुषीं योनिं ज्ञानविज्ञानसंभवाम् ॥ आत्मानं यो न बुध्येत न क्वचिच्छममाप्नुयात् ॥ ५८ ॥ स्मृत्वेहायां परिक्लेशं ततः फलविपर्ययम् ॥ अभयं चाप्यनीहायां संकल्पाद्विरमेत्कविः ॥५९॥ सुखाय दुःखमोक्षाय कुर्वाते दंपती क्रियाः ॥ ततो निवृत्तिरप्राप्तिर्दुःखस्य च सुखस्य च ॥६०॥ एवं विपर्ययं बुद्ध्वा नृणां विज्ञाऽभिमानिनाम् ॥ आत्मनश्च गतिं सूक्ष्मां स्थानत्रयविलक्षणाम् ॥६१॥ दृष्टश्रुताभिर्मात्राभिर्निर्मुक्तः स्वेन तेजसा ॥ ज्ञानविज्ञानसंतुष्टो मद्भक्तः पुरुषो भवेत् ॥ ६२ ॥ एतावानेव मनुजैर्योगनैपुणबुद्धिभिः ॥ स्वार्थः सर्वात्मना ज्ञेयो यत्परात्मैकदर्शनम् ॥ ६३ ॥

॥५९॥ किं च दंपती सुखाय दुःखनाशाय क्रियाः कुर्वाते। ततः किमपि न भवति ॥६०॥ एवं नृणां विपर्ययमात्मनश्च सूक्ष्मां गतिं बुद्ध्वा॥६१॥ दृष्टश्रुतविषयैर्मुक्तः सन् ज्ञानविज्ञानतुष्टो मम भक्तो भवेत् ॥ ६२ ॥ योगनैपुण्यबुद्धिभिर्यत् स्वपरयोरेकदर्शनं स एव स्वार्थः ॥ ६३ ॥

---

१ यज्ज्ञानं प्रस्वापप्रतिबोधयोः प्रकाशकत्वेनान्वेति ताभ्यां व्यतिरिच्यते च तद्ब्रह्म। २ पुनरपि जननं पुनरपि मरणम्। ३ शास्त्रोक्तस्याऽपरोक्षस्य च ज्ञानस्य संभवो यस्यां ताम्। ४ विज्ञाः उधमे प्रवीणाः वयमित्यभिमानिनाम्। ५ ऐहिकामुष्मिकविषयः।

एवं मम वचो धारयन् ज्ञानविज्ञानसंपन्नस्त्वमाशु सिध्यसि॥६४॥श्रीशुक उवाच॥एवं हरिश्चित्रकेतुमाश्वास्यांतर्दधे॥६५॥इति श्रीभा० षष्ठ० चू० षोडशोऽध्यायः॥१६॥ततःसप्तदशेऽमोघमहर्द्धिं प्राप्य खं चरन्॥ विहस्य गिरिशं शापादुमाया वृत्रतां गतः॥१॥श्रीशुक उवाच॥हे राजन्! चित्रकेतुर्यस्यां दिशि भगवान् गुप्तस्तस्यै दिशे नमः कृत्वागगनेचरश्चचार॥१॥सोऽव्याहतबलेन्द्रियः सिद्धादिभिः स्तूयमानः॥२॥विद्याधरस्त्रीभिःसह हरिं गापयन् कुलाचलेंद्रद्रोणीषु रेमे॥३॥ एकदा विष्णुदत्तविमानेन भ्रमन् गिरिशं ददर्श॥४॥मुनिसभायां देवीमालिंग्य स्थितं शिवं दृष्ट्वा देव्या

त्वमेतच्छ्रद्धया राजन्नप्रमत्तो वचो मम॥ ज्ञानविज्ञानसंपन्नो धारयन्नाशु सिध्यसि॥६४॥श्रीशुक उवाच॥ आश्वास्य भगवानित्थं चित्रकेतुं जगद्गुरुः॥ पश्यतस्तस्य विश्वात्मा ततश्चांतर्दधे हरिः॥ ६५ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे चित्रकेतोस्तत्त्वोपदेशो नाम षोडशोऽध्यायः॥१६॥छ॥ श्रीशुक उवाच॥ यतश्चांतर्हितोऽनंतस्तस्यै कृत्वा दिशे नमः॥ विद्याधरश्चित्रकेतुश्चचार गगनेचरः॥१॥स लक्षं वर्षलक्षाणामव्याहतबलेंद्रियः॥स्तूयमानो महायोगी मुनिभिः सिद्धचारणैः॥ २ ॥ कुलाचलेंद्रद्रोणीषु नानासंकल्पसिद्धिषु॥ रेमे विद्याधरस्त्रीभिर्गापयन्हरिमीश्वरम्॥ ३ ॥ एकदा स विमानेन विष्णुदत्तेन भास्वता॥ गिरिशं ददृशे गच्छन्परीतं सिद्धचारणैः॥४॥ आलिंग्याङ्कीकृतां देवीं बाहुना मुनिसंसदि॥ उवाच देव्याः शृण्वंत्या जहासोच्चैस्तदंतिके॥ ५ ॥ चित्रकेतुरुवाच॥ एष लोकगुरुः साक्षाद्धर्मं वक्ता शरीरिणाम्॥ आस्ते मुख्यः सभायां वै मिथुनीभूय भार्यया॥ ६ ॥ जटाधरस्तीव्रतपा ब्रह्मवादी सभापतिः॥अंगीकृत्य स्त्रियं चास्ते गतह्रीः प्राकृतो यथा॥७॥प्रायशःप्राकृतश्चापि स्त्रियं रहसि बिभ्रति॥ अयं महाव्रतधरो बिभर्ति सदसि स्त्रियम्॥८॥श्रीशुक उवाच॥भगवानपि तच्छ्रुत्वा प्रहस्यागाधधीर्नृप॥तूष्णीं बभूव सदसि सभ्याश्च तदनुव्रताः॥९॥

शृण्वंत्याः उच्चैर्हसित्वा जगाद॥ ५ ॥ चित्रकेतुरुवाच॥ अयं लोकगुरुः।साक्षाद् देहिनां धर्मवक्ता सभायां भार्यामंगीकृत्यास्ते॥६॥अहो जटाधरो गतह्रीःप्राकृत इवास्ते॥७॥ प्राकृता अपि प्रायःस्त्रियं रहसि बिभ्रति।अयं तु सदसि बिभर्ति॥८॥श्रीशुक उवाच॥एवं तद्वचः श्रुत्वा शिवःसभ्याश्च

तूष्णीमासन् ॥ ९ ॥ एवं बह्वशोभनं ब्रुवाणे सति देवी क्रोधेन तस्मै जगाद ॥ १० ॥ पार्वत्युवाच ॥ अधुना लोकोऽयं दंडधरोऽस्मद्विधानां शास्ता किम् ॥ ११ ॥ ब्रह्मनारदादयो धर्मं न विदुः ये शास्त्रमुल्लंघ्य वर्तमानं हरं न निषेधंति ॥ १२ ॥ योऽयं क्षत्रबंधुर्ब्रह्मादीनज्ञान् कृत्वाशिवं शास्ति स दंड्यः ॥१३॥ अयं वैकुंठपादमूलं गंतुं नार्हति ॥१४॥ अतो हे दुर्मते ! त्वमासुरीं योनिं याहि । भूयो महतामपराधं न कर्तासि॥१५॥

इत्येतद्वीर्यविदुषि ब्रुवाण बह्वशोभनम् ॥ रुषाऽऽहदेवी धृष्टाय निर्जितात्माऽभिमानिने ॥ १० ॥ पार्वत्युवाच ॥ अयं किमधुना लोके शास्ता दंडधरःप्रभुः॥अस्मद्विधानां दुष्टानां निर्लज्जानां च विप्रकृत्॥११॥न वेद धर्मं किल पद्मयोनिर्न ब्रह्मपुत्रा न तु नारदाद्याः ॥ न वै कुमारः कपिलो मनुश्च ये नो निषेधंत्यतिवर्तिनं हरम्॥ १२ ॥ एषामनुध्येयपदाब्ज युग्मं जगद्गुरुं मंगलमंगलं स्वयम् ॥ यः क्षत्रबंधुः परिभूय सूरीन् प्रशास्ति धृष्टस्तदयं हि दंड्यः ॥१३॥नाऽयमर्हति वैकुंठपादमूलोपसर्पणम् ॥ संभावितमतिः स्तब्धः साधुभिः पर्युपासितम् ॥ १४ ॥ अतः पापीयसीं योनिमासुरीं याहि दुर्मते ॥ यथेह भूयो महतां न कर्ता पुत्र किल्बिषम् ॥ १५ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं शप्तश्चित्रकेतुर्विमानादव रुह्य सः ॥ प्रसादयामास सतीं मूर्ध्ना नम्रेण भारत ॥ १६ ॥ चित्रकेतुरुवाच ॥ प्रतिगृह्णामि ते शापमात्मनोऽजलिनांबिके ॥ देवैर्मर्त्याय यत्प्रोक्तं पूर्वदिष्टं हि तस्य तत् ॥ १७ ॥संसारचक्र एतस्मिञ्जन्तुरज्ञानमोहितः ॥ भ्राम्यन्सुखं च दुःखं च भुंक्ते सर्वत्र सर्वदा ॥ १८ ॥ नैवात्मा न परश्चापि कर्ता स्यात्सुखदुःखयोः ॥ कर्तारं मन्यते प्राज्ञ आत्मानं परमेव च ॥ १९॥ गुणप्रवाह एतस्मिन्कः शापः को न्वनुग्रहः॥ कः स्वर्गो नरकः को वा किं सुखं दुःखमेव वा ॥ २०॥

श्रीशुक उवाच ॥ एवं देव्या शप्तश्चित्रकेतुर्विमानादुत्तीर्य देवीं प्रणम्याह ॥ १६ ॥ चित्रकेतुरुवाच ॥ हे अंबिके ! तव शापं प्रगृह्णामि ॥ १७ ॥ अज्ञानमोहितो जंतुः संसारे भ्रमन् सर्वत्र सुखं दुःखं च भुंक्ते ॥ १८ ॥ जंतोः सुखदुःखकर्ताऽऽत्मा परो न ॥ १९ ॥ अस्मिन् संसारे कः शापः कोऽनुग्रहः कः स्वर्गः को नरकः सुखं दुःखं च किम् ॥ २० ॥

भगवान् मायया भूतानि तेषां बंधं मोक्षं सुखं दुःखं च सृजति॥२१॥तस्य कश्चित् प्रियोऽप्रियो न। तस्य प्रीतिः रोषश्च कुतः ॥२२॥ तथापि शरीरिणां सुखदुःखादि सर्वं मायाजनितमस्ति॥२३॥ अतो हे देवि! शापमोक्षाय त्वां न प्रार्थये। किं तु ममोक्तमपराधं क्षमस्व॥ २४ ॥ इत्युक्त्वा तौ प्रसाद्य जगाम ॥ २५ ॥ ततः सर्वेषां शृण्वतां रुद्रो रुद्राणीं जगाद ॥ २६ ॥ हे देवि! हरेर्भक्तानां माहात्म्यं द्रष्टवत्यसि ॥ २७ ॥ नारा

एकः सृजति भूतानि भगवानात्ममायया ॥ एषां बंधं च मोक्षं च सुखं दुःखं च निष्कलः ॥ २१ ॥ न तस्य कश्चिद्दयितः प्रतीपो न ज्ञातिर्बंधुर्न परो न च स्वः ॥ समस्य सर्वत्र निरंजनस्य सुखेन रागः कुत एव रोषः ॥२२॥ तथाऽपि तच्छक्तिविसर्ग एषां सुखाय दुःखाय हिताहिताय ॥ बंधाय मोक्षाय च मृत्युजन्मनोः शरीरिणां संसृतयेऽवकल्पते ॥ २३ ॥ अथ प्रसादये न त्वां शापमोक्षाय भामिनि ॥ यन्मन्यसे असाधूक्तं मम तत्क्षम्यतां सति ॥ २४ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इति प्रसाद्य गिरिशौ चित्रकेतुररिंदम ॥ जगाम स्वविमानेन पश्यतोः स्मयतोस्तयोः ॥२५॥ ततस्तु भगवान्रुद्रो रुद्राणीमिदमब्रवीत् ॥ देवर्षिदैत्यसिद्धानां पार्षदानां च शृण्वताम्॥२६॥श्रीरुद्र उवाच ॥ दृष्टवत्यसि सुश्रोणि हरेरद्भुतकर्मणः ॥ माहात्म्यं भृत्यभृत्यानां निस्स्पृहाणां महात्मनाम् ॥ २७ ॥ नारायणपराः सर्वे न कुतश्चन बिभ्यति ॥ स्वर्गापवर्गनरकेष्वपि तुल्यार्थदर्शिनः ॥२८॥ देहिनां देहसंयोगाद्द्वंद्वानीश्वरलीलया ॥ सुखं दुःखं स्मृतिर्जन्म शापोऽनुग्रह एव च ॥२९ ॥ अविवेककृतः पुंसो ह्यर्थभेद इवात्मनि ॥ गुणदोषविकल्पश्च भिदेव स्रजिवत्कृतः ॥३०॥ वासुदेवे भगवति भक्तिमुद्वहतां नृणाम् ॥ ज्ञानवैराग्यवीर्याणां नेह कश्चिद्व्यपाश्रयः ॥ ३१ ॥

यणपराः कुतश्चन न बिभ्यति। ते स्वर्गनरकेऽपि समदर्शिनः संति ॥ २८ ॥ देहिनां देहसंयोगाद् सुखदुःखादिद्वंद्वानि भवंति ॥ २९ ॥ पुंसोऽविवेकेनात्मनि भेदो जातः ॥ ३० ॥ ईशभक्तानां कश्चिदर्थो नास्ति ॥ ३१ ॥

१ सुखादिभेदः।

अहं ब्रह्मा नारदाऽऽदयो यस्येच्छितं न विदाम ॥ ३२ ॥ हरिः सर्वभूतप्रियः ॥३३॥ यस्यायं भक्तः । अहं च विष्णुभक्तः । अतो मम क्रोधस्त
स्मिन् नाभूत् ॥ ३४ ॥ तस्मात् तद्भक्तेषु त्वया विस्मयो न कार्यः ॥ ३५ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इति शिवभाषितं श्रुत्वोमा शांता बभूव ॥३६॥
चित्रकेतुः देवीं शप्तुं समर्थोपि शापमेव जगृहे एतावत् साधुलक्षणम् ॥ ३७ ॥ ततः स दैत्ययोनिमाश्रित्य त्वष्टुर्दक्षिणाग्नौ ज्ञानविज्ञानसंयुक्तो
वृत्रनाम्ना जज्ञे ॥ ३८ ॥ एतद् वृत्रस्य कारणं ते कथितम् ॥ ३९ ॥ इमं चित्रकेतोरितिहासं विष्णुभक्तमाहात्म्यं श्रुत्वा बंधान्मुच्यते ॥ ४० ॥

नाहं विरिंचो न कुमारनारदौ न ब्रह्मपुत्रा मुनयः सुरेशाः॥विदाम यस्येहितमंशकांशका न तत्स्वरूपं पृथगीशमानि
नः॥३२॥न ह्यस्यास्ति प्रियः कश्चिन्नाप्रियः स्वः परोऽपि वा ॥ आत्मत्वात्सर्वभूतानां सर्वभूतप्रियो हरिः॥३३॥तस्य
चायं महाभागश्चित्रकेतुः प्रियोऽनुगः॥सर्वत्र समदृक्छांतो ह्यहं चैवाच्युतप्रियः ॥३४॥तस्मान्न विस्मयः कार्यः पुरुषेषु
महात्मसु ॥ महापुरुषभक्तेषु शांतेषु समदार्शिषु॥३५॥श्रीशुक उवाच ॥ इति श्रुत्वा भगवतः शिवस्योमाभिभाषितम्॥
बभूव शांतधी राजन्देवी विगतविस्मया॥३६॥इति भागवतो देव्याः प्रतिशप्तुमलंतमः॥मूर्ध्ना संजगृहे शापमेतावत्साधु
लक्षणम्॥३७॥जज्ञे त्वष्टुर्दक्षिणाग्नौ दानवीं योनिमाश्रितः ॥ वृत्र इत्यभिविख्यातो ज्ञानविज्ञानसंयुतः॥३८॥एतत्ते सर्व
माख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि॥वृत्रस्यासुरजातेश्च कारणं भगवन्मतेः॥३९॥ इतिहासमिमं पुण्यं चित्रकेतोर्महात्मनः॥
माहात्म्यं विष्णुभक्तानां श्रुत्वा बंधाद्विमुच्यते॥४०॥य एतत्प्रातरुत्थाय श्रद्धया वाग्यतः पठेत् ॥इतिहासं हरिं स्मृत्वा
स याति परमां गतिम् ॥४१॥ इति श्रीभा०म०षष्ठस्कंधे चित्रकेतोः शापस्वीकरणं नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥
श्रीशुक उवाच॥ पृश्निस्तु पत्नी सवितुः सावित्रीं व्याहृतिं त्रयीम् ॥अग्निहोत्रं पशुं सोमं चातुर्मास्यं महामखान्॥१॥

यः एतत् प्राप्य श्रद्धया शृणुयाद् वा पठेद् वा हरिं स्मृत्वा स परां गतिं याति ॥ ४१ ॥ इति श्रीभागव०षष्ठ०चू० सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥
अदितेः पंचमादीनां पुत्राणामन्वयोक्तिभिः ॥ अष्टादशे दितेर्गर्भे शक्रेण मरुतां भिदा ॥ १ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ अथ सवितुः पृश्निपत्न्यां
कन्याः तिस्रः—सावित्री १ व्याहृतिः २ त्रयी ३ पुत्राः पञ्च—अग्निहोत्रं १ पशुयागः २ सोमयागः ३ चातुर्मास्यः ४ महामखः ५ इति जज्ञे॥१॥

भगस्य सिद्धिनाम्न्यां भार्यायां महिमानः१ विभुः २ प्रभुः ३ आशीः १ कन्या च जज्ञे ॥ २ ॥ धातुः सिनीवाली दर्शम् । कुहूः सायम्।राका प्रातः। अनुमतिः पूर्णमासम् । एवं ताः प्रासूयंत ॥ ३ ॥ वरुणस्य चर्षण्यां भृगुर्वाल्मीकिश्च जातः ॥४॥ अगस्त्यवसिष्ठौ मित्रावरुणयोः पुत्रौ ॥ ५ ॥ मित्रस्य रेवत्यामुत्सर्गः १ अरिष्टः २ पिप्पलः ३ ॥ ६ ॥ इंद्रस्य पौलोम्यां जयंतऋषभमीढुषाः त्रयः ३ अभवन् ॥ ७ ॥ वामनस्य

सिद्धिर्भगस्य भार्यांग महिमानं विभुं प्रभुम् ॥ आशिषं च वरारोहां कन्यां प्रासूत सुव्रताम् ॥२ ॥ धातुः कुहूः सिनी वाली राका चानुमतिस्तथा ॥ सायं दर्शमथ प्रातः पूर्णमासमनुक्रमात् ॥ ३॥ अग्नीन्पुरीष्यानाधत्त क्रियायां समनं तरः ॥ चर्षणी वरुणस्यासीद्यस्यां जातो भृगुः पुनः ॥ ४ ॥ वाल्मीकिश्च महायोगी वल्मीकादभवत्किल ॥ अगस्त्य श्च वसिष्ठश्च मित्रावरुणयोर्ऋषी ॥ ५ ॥ रेतः सिषिचतुः कुंभे उर्वश्याः सन्निधौ द्रुतम्॥रेवत्यां मित्र उत्सर्गमरिष्टं पि प्पलं व्यधात् ॥ ६ ॥ पौलोम्यामिंद्र आधत्त त्रीन्पुत्रानिति नः श्रुतम् ॥ जयंतमृषभं तात तृतीयं मीढुषं प्रभुः॥७॥ उरुक्रमस्य देवस्य मायावामनरूपिणः ॥ कीर्तिपत्न्यांबृहच्छ्लोकस्तस्यासन्सौभगादयः॥ ८ ॥ तत्कर्मगुणवीर्याणि काश्यपस्य महात्मनः ॥ पश्चाद्वक्ष्यामहेऽदित्यां यथैवावततार ह ॥ ९॥ अथ कश्यपदायादान्दैतेयान्कीर्तयामिते ॥ यत्र भागवतः श्रीमान्प्रह्लादो बलिरेव च ॥ १० ॥ दितेर्द्वावेव दायादौ दैत्यदानववंदितौ॥ हिरण्यकशिपुर्नामहिरण्या क्षश्च कीर्तितौ ॥ ११ ॥ हिरण्यकशिपोर्भार्या कयाधुर्नाम दानवी ॥ जंभस्य तनया दत्ता सुषुवे चतुरः सुतान् ॥ १२॥ संह्लादं प्रागनुह्लादं ह्लादं प्रह्लादमेव च ॥ तत्स्वसा सिंहिका नाम राहुं विप्रचितोऽग्रहीत् ॥१३ ॥

कीर्त्यां बृहच्छ्लोकः तस्य सौभगादयः पुत्राः आसन् ॥ ८ ॥ वामनस्य वीर्याणि अष्टमस्कन्धे वक्ष्यंते ॥ ९॥ अथ दितेर्वंशं शृणु ॥१०॥कश्यपाद् दित्यां हिरण्याक्षः हिरण्यकशिपुश्च जातौ॥११॥ हिरण्यकशिपोः कयाध्वां चत्वारः पुत्राः॥१२॥ संह्लादः१अनुह्लादः २ ह्लादः ३ प्रह्लादः ४ इति कन्या सिंहिका चाभूत् । तां विप्रचित्तिर्जग्राह । तस्यां राहुः ॥ १३ ॥

१ अग्नीन्पंचचितात् । २ समनन्तरो विगता ।

यस्य शिरो हरिर्जहार । संह्रादात् कृत्यां पंचजनो जज्ञे ॥ १४ ॥ ह्रादात् धमन्यामिल्वको वातापिश्च जातौ ॥ १५ ॥ अनुह्रादात् सूर्म्यायां बाष्कलमहिषौ प्रह्लादात् देव्यां विरोचनः । तस्य बलिः ॥ १६ ॥ बलेरशनाभार्यायां बाणज्येष्ठं पुत्रशतं बभूव ॥ १७ ॥ बाणः शिवस्य गणमुख्यतां प्राप ॥ १८ ॥ कश्यपाद् दित्यां मरुतः एकोनपंचाशत् ४९ अभवन् । ते इंद्रेण समानरूपतां नीताः ॥१९॥ राजोवाच॥ हे गुरो! ते आसु

शिरोऽहरद्यस्य हरिश्चक्रेण पिबतोऽमृतम् ॥ संह्रादस्य कृतिर्भार्याऽसूत पंचजनं ततः ॥ १४ ॥ ह्रादस्य धमनिर्भार्याऽसूत वातापिमिल्वलम् ॥ योऽगस्त्याय त्वतिथये पेचे वातापिमिल्वलम् ॥ १५ ॥ अनुह्रादस्य सूर्म्यायां बाष्कलो महिषस्तथा ॥ विरोचनस्तु प्राह्लादिर्देव्यास्तस्याभवद्बलिः ॥ १६ ॥ बाणज्येष्ठं पुत्रशतमशनायां ततोऽभवत् ॥ तस्यानुभावः सुश्लोक्यः पश्चादेवाभिधास्यते ॥ १७ ॥ बाण आराध्य गिरिशं लेभे तद्गणमुख्यताम् ॥ यत्पार्श्वे भगवानास्ते ह्यद्यापि पुरपालकः ॥ १८ ॥ मरुतश्च दितेः पुत्राश्चत्वारिंशन्नवाधिकाः ॥ त आसन्नप्रजाः सर्वे नीता इंद्रेण सात्मताम् ॥ १९ ॥ राजोवाच ॥ कथं त आसुरं भावमपोह्यौत्पत्तिकं गुरो ॥ इन्द्रेण प्रापिताः सात्म्यं किं तत्साधु कृतं हि तैः ॥ २० ॥ इमे श्रद्दधते ब्रह्मन्नृषयो हि मया सह ॥ परिज्ञानाय भगवंस्तन्नो व्याख्यातुमर्हसि ॥ २१ ॥ सूत उवाच ॥ तद्विष्णुरातस्य स बादरायणिर्वचो निशम्यादृतमल्पमर्थवत् ॥ सभाजयन्संनिभृतेन चेतसा जगाद सत्रायण[1] सर्वदर्शनः ॥ २२ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ हतपुत्रा दितिः शक्रपार्ष्णिग्राहेण विष्णुना ॥ मन्युना शोकदीप्तेन ज्वलंती पर्यचिंतयत् ॥ २३ ॥ कदा नु भ्रातृहंतारमिंद्रियाराममुल्बणम् ॥ अक्लिन्नहृदयं पापं घातयित्वा शये सुखम् ॥ २४ ॥

रं भावं हित्वा देवत्वं कथं प्राप्ताः इदं नः कथय ॥ २० ॥ २१ ॥ सूत उवाच ॥ हे शौनक ! शुको राज्ञो वचः श्रुत्वोवाच ॥ २२ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ हे राजन् ! एकदा हतपुत्रा दितिः पुत्रहंतारमिंद्रं घातयित्वा कदा सुखेन शये ॥ २३ ॥ २४ ॥

[1] सत्रमयनमाश्रयो यस्य तस्य सम्बुद्धिः ।

यो देहस्यार्थे भूतेभ्यो द्रुह्यति स नरके पतति ॥ २५ ॥ अतो येन मे पुत्राः नाशिताः तस्य नाशकरः पुत्रो भूयात् ॥२६॥ सैवं विचार्य नम्रतया शुश्रूषया परमभक्त्या मिष्टभाषणेन कटाक्षावलोकनेन कश्यपं वशमकरोत् ॥२७॥ एवं स्त्रिया जडीकृतः स विद्वानपि बाढमित्याह । तच्चित्रं न ॥२८॥२९॥ यतः प्रजापतिः स्वदेहार्धं स्त्रियं चक्रे यया पुंसां मतिर्हृता ॥ ३० ॥ एवं शुश्रूषितःकश्यपः प्रीतः सन् दितिमाह ॥ ३१ ॥ कश्यप

कृमिविड्भस्मसंज्ञासीद्यस्येशाभिहितस्य च ॥ भूतध्रुक् तत्कृते स्वार्थं किं वेद निरयो यतः ॥ २५ ॥ आशासानस्य तस्येदं ध्रुवमुन्नद्धचेतसः ॥ मदशोषक इंद्रस्य भूयाद्येन सुतो हि मे ॥ २६ ॥ इति भावेन सा भर्तुराचचारासकृत्प्रियम् ॥ शुश्रूषयानुरागेण प्रश्रयेण दमेन च ॥ २७ ॥ भक्त्या परमया राजन्मनोज्ञैर्वल्गुभाषितैः॥ मनो जग्राह भावज्ञा सुस्मिताऽपांगवीक्षणैः॥२८॥एवं स्त्रिया जडीभूतो विद्वानपि विदग्धया ॥ बाढमित्याह विवशो न तच्चित्रं हि योषिति ॥२९॥ विलोक्यैकांतभूतानि भूतान्यादौ प्रजापतिः॥ स्त्रियं चक्रे स्वदेहार्धं यया पुंसां मतिर्हृता॥३०॥एवं शुश्रूषितस्तात भगवान्कश्यपः स्त्रिया ॥ प्रहस्य परमप्रीतो दितिमाहाभिनंद्य च ॥ ३१ ॥ कश्यप उवाच ॥ वरं वरय वामोरु प्रीतस्तेऽहमनिंदिते॥स्त्रिया भर्तरि सुप्रीते कः काम इह चागमः॥३२॥ पतिरेव हि नारीणां दैवतं परमं स्मृतम् मानसः सर्वभूतानां वासुदेवः श्रियः पतिः॥ ३३ ॥ स एव देवतालिंगैर्नामरूपविकल्पितैः ॥ इज्यते भगवान्पुंभिः स्त्रीभिश्च पतिरूपधृक् ॥ ३४॥ तस्मात्पतिव्रता नार्यः श्रेयस्कामाः सुमध्यमे॥यजंतेऽनन्यभावेन पतिमात्मानमीश्वरम् ॥ ३५ ॥ सोऽहं त्वयाऽर्चितो भद्रे ईदृग्भावेन भक्तितः ॥ तत्ते संपादये काममसतीनां सुदुर्लभम् ॥३६॥ दितिरुवाच ॥ वरदो यदि मे ब्रह्मन्पुत्रमिंद्रहणं वृणे ॥ अमृत्युं मृतपुत्राऽहं येन मे घातितौ सुतौ ॥ ३७ ॥

उवाच ॥ हे वरोरु ! अहं ते प्रीतोस्मि।भर्तरि प्रीते सति स्त्रीणां मनोरथःको न सिध्येत्॥३२॥सर्वभूतानां वासुदेवो दैवतम् । तथा स्त्रीणां पतिरेव दैवतम् ॥३३॥भगवान् पतिरूपेण स्त्रीभिः पूज्यते॥३४॥ तस्माद् पतिव्रताःस्त्रियः एकभावेन पतिमीश्वरं मत्वा सेवंते॥३५॥सोऽहं त्वया पूजितः। अतो हे भद्रे ! तव कामं संपादये॥३६॥ दितिरुवाच । हे ब्रह्मन् ! अहं मृतपुत्रा । येन मे सुतौ घातितौ तस्येंद्रस्य हंतारं मृत्युहीनं पुत्रं वृणे॥३७॥

तदा कश्यपस्तद्वचो निशम्य तताप । अहो अधर्मो महान् प्राप्तः ॥३८॥ योषिन्मय्या मायया गृहीतचेताः अहं ध्रुवं नरके पतिष्ये ॥३९॥ अतः स्वार्थेऽबुधं मां धिक् ॥४०॥ किंच यस्याः पद्मसदृशं मुखं वचनं श्रवणामृतं हृदयं क्षुरधारोपमं तस्याश्चेष्टितं को वेद॥४१॥स्त्रीणां कोपि प्रियो न । याःस्वार्थे पतिपुत्रादीन् घ्नंति घातयंति च॥४२॥अस्तु मया ददामी त्युक्तं तद् मृषा मा भूत् । इंद्रोपि वधं नार्हति।तत्रेदं योग्यम्॥४३॥एवं

निशम्य तद्वचो विप्रो विमनाःपर्यतप्यत ॥ अहो अधर्मः सुमहानद्य मे समुपस्थितः ॥ ३८ ॥ अहो अद्येंद्रियारामो योषिन्मय्येह मायया ॥ गृहीतचेताः कृपणः पतिष्ये नरके ध्रुवम् ॥ ३९ ॥ कोऽतिक्रमोऽनुवर्तत्याः स्वभावमिहयोपितः ॥ धिङ् मां बताबुधं स्वार्थे यदहं त्वजितेंद्रियः ॥ ४० ॥ शरत्पद्मोत्सवं वक्त्रं वचश्च श्रवणामृतम्॥ हृदयं क्षुरधाराभं स्त्रीणां को वेद चेष्टितम् ॥ ४१ ॥ न हि कश्चित्प्रियःस्त्रीणामंजसा स्वाशिषात्मनाम् ॥ पतिं पुत्रं भ्रातरं वा घ्नंत्यर्थे घातयंति च ॥४२ ॥ प्रतिश्रुतं ददामीति वचस्तन्न मृषा भवेत् ॥ वधं नार्हति चेंद्रोऽपि तत्रेदमुपकल्पते ॥ ४३ ॥ इति संचिंत्य भगवान्मारीचः कुरुनंदन ॥ उवाच किंचित्कुपित आत्मानं च विगर्हयन् ॥ ४४ ॥ कश्यप उवाच ॥ पुत्रस्ते भविता भद्रे इंद्रहा देवबांधवः ॥ संवत्सरं व्रतमिदं यद्यजो धारयिष्यसि ॥ ४५ ॥ दितिरुवाच ॥ धारयिष्ये व्रत ब्रह्मन्ब्रूहि कार्याणि यानि मे॥ यानि चेह निषिद्धानि न व्रतं घ्नंति यानि तु ॥४६॥ कश्यप उवाच ॥ न हिंस्याद्भूत जातानि न शपेन्नाऽनृतं वदेत्॥ न च्छिंद्यान्नखरोमाणि न स्पृशेद्यदमंगलम्॥४७॥नाप्सु स्नायान्न कुप्येत न संभाषेत दुर्जनैः ॥ न वसीताधौतवासः स्रजं च विधृतां क्वचित् ॥ ४८ ॥

विचार्य ॥४४॥कश्यप उवाच॥हे भद्रे !संवत्सरव्रतं यदि धारयिष्यसि तर्हिं तवाभीष्टपुत्रो भविता व्रतवैपरीत्ये देवबांधवोभविष्यति॥४५॥दितिरुवाच॥हे ब्रह्मन् ! व्रतं धारयिष्ये कर्तव्यं कथय॥४६॥कश्यप उवाच॥भूतानि न हिंस्यात् । न शपेत्।मिथ्या न वदेत् । नखरोमाणि न छिंद्यात् । निषिद्धवस्तूनि न स्पृशेत् ॥४७॥जले प्रविश्य न स्नायात् । दुष्टैः सह न संभाषेत । अधौतवस्त्रं न वसीत । पूर्वधृतां मालां न धारयेत् ॥ ४८ ॥

उच्छिष्टं चंडिकान्नं मांसं पिपीलिकादिदूषितान्नं रजस्वलादृष्टं च न भुंजीत । अंजलिना जलं न पिबेत् ॥४९॥ उच्छिष्टा संध्यायां मुक्तकेशा मंडनहीना उपवस्त्रं विना बहिर्न गच्छेत् ॥ ५० ॥ अधौतपादा आर्द्रपादा उदक्छिदाः पश्चिमशिराः नग्ना संध्ययोर्न शयीत ॥ ५१ ॥ धौतवासाः शुचिः सर्वमंगलसंयुता भोजनात् प्राक् गोविप्रान् श्रियमच्युतं च पूजयेत् ॥५२॥सुवासिनीश्च पूजयेत् । पतिमभ्यर्च्य समीपे तिष्ठेत्।हरिं ध्यायेत्

नोच्छिष्टं चंडिकान्नं च सामिषं वृषलाहृतम् ॥ भुंजीतोदक्यया दृष्टं पिबेदंजलिना त्वपः ॥ ४९ ॥ नोच्छिष्टाऽस्पृष्टसलिला संध्यायां मुक्तमूर्धजा ॥ अनर्चिता संयतवागसंवीता बहिश्चरेत् ॥ ५० ॥ नाऽधौतपादाऽप्रयता नार्द्रपान्नो उदक्छिराः ॥ शयीत नापराङ्‌ नान्यैर्न नग्ना न च संध्ययोः ॥५१ ॥ धौतवासाः शुचिर्नित्यं सर्वमंगलसंयुता॥ पूजयेत्प्रातराशात्प्राग्गोविप्राञ्छ्रियमच्युतम्॥५२॥ स्त्रियोवीरवतीश्चार्चेत्स्रग्गंधबलिमंडनैः ॥ पतिं चाऽर्च्योपतिष्ठेत ध्यायेत्कोष्ठगतं च तम् ॥५३॥ सांवत्सरं पुंसवनं व्रतमेतदविप्लुतम् ॥ धारयिष्यसि चेत्तुभ्यं शक्रहा भविता सुतः ॥ ५४ ॥ बाढमित्यभिप्रेत्याथ दिती राजन्महामनाः ॥काश्यपं गर्भमाधत्त व्रतं चांऽजो दधार सा ॥ ५५ ॥ मातृष्वसुरभिप्रायमिंद्र आज्ञाय मानद ॥ शुश्रूषणेनाश्रमस्थां दितिं पर्यचरत्कविः ॥५६ ॥ नित्यं वनात्सुमनसः फलमूलसमित्कुशान् ॥ पत्रांकुरमृदोऽपश्च कालेकाल उपाहरत् ॥५७॥ एवं तस्या व्रतस्थाया व्रतच्छिद्रं हरिर्नृप ॥ प्रेप्सुः पर्यचरज्जिह्मो मृगहेव मृगाकृतिः ॥ ५८ ॥ नाध्यगच्छद्व्रतच्छिद्रं तत्परोऽथ महीपते ॥ चिंतां तीव्रां गतः शक्रः केन मे स्याच्छिवं त्विह ॥ ५९ ॥

॥ ५३ ॥ एवं पुंसवनं व्रतं संवत्सरं यदि धारयिष्यसि तर्हि शक्रहा पुत्रो भविता ॥ ५४ ॥ सा तद्वचः स्वीकृत्य कश्यपात् व्रतं गर्भं च दधार ॥ ५५ ॥तदेंद्रो मातृष्वसुरभिप्रायं ज्ञात्वा दितिशुश्रूषणं चक्रे ॥ ५६ ॥ नित्यं वनात् फलपुष्पमूलादीनि कालेकाले उपहृतवान् ॥ ५७ ॥इन्द्रस्तस्याः व्रतच्छिद्रं ध्यायन् कापटयेन सेवितवान् ॥ ५८ ॥ यदा व्रतच्छिद्रं नापश्यत् तदा मे शिवं केन स्यात् इति चिंतां प्राप ॥ ५९ ॥

१ कुक्ष्यन्तरगतम् ।

एकदा सोच्छिष्टाऽधौतांघ्रिर्विधिमोहिता संध्यायां सुष्वाप ॥ ६० ॥ इंद्रस्तदंतरं वीक्ष्य योगमायया नासिकाद्वारेण दितेरुदरं प्रविश्य ॥ ६१ ॥ वज्रेण गर्भं सप्तधा चिच्छेद । ते सप्तधा भूताः रुरुदुः। पुनरेकैकं मा रोदीः इत्युक्त्वा सप्तधा चकर्त ॥ ६२ ॥ तदा ते ऊचुः हे इंद्र । वयं मरुतः तव भ्रातरः अस्मान् किं जिघांससि ॥ ६३ ॥ तदेंद्र आह यूयं चेत् मम भ्रातरः तर्हि मा भैष्ट ॥ ६४ ॥ हरेरनुकंपया दितेर्गर्भो न ममार

एकदा सा तु संध्यायामुच्छिष्टा व्रतकार्शिता ॥ अस्पृष्टवार्यधौतांघ्रिःसुष्वाप विधिमोहिता ॥ ६० ॥ लब्ध्वा तदंतरं शक्रो निद्राऽपहृतचेतसः ॥ दितेः प्रविष्ट उदरं योगेशो योगमायया ॥६१॥ चकर्त सप्तधा गर्भं वज्रेण कनकप्रभम् ॥ रुदंतं सप्तधैकैकं मा रोदीरिति तान्पुनः ॥ ६२ ॥ ते तमूचुः पाट्यमानाः सर्वे प्रांजलयो नृप ॥ नो जिघांससि किम् इंद्र भ्रातरो मरुतस्तव ॥ ६३ ॥ मा भैष्ट भ्रातरो मह्यं यूयमित्याह कौशिकः ॥ अनन्यभावान्पार्षदानात्मनो मरुतां गणान् ॥ ६४ ॥ न ममार दितेर्गर्भः श्रीनिवासाऽनुकंपया ॥ बहुधा कुलिशक्षुण्णो द्रौण्यस्त्रेण यथा भवान् ॥ ६५ ॥ सकृदिष्ट्वादि पुरुषं पुरुषो याति साम्यताम् ॥ संवत्सरं किंचिदूनं दित्या यद्धरिरर्चितः ॥ ६६ ॥ सजूरिंद्रेण पंचाशद्देवास्ते मरुतोऽभवन् ॥ व्यपोह्य मातृदोषं ते हरिणा सोमपाः कृताः ॥ ६७॥ दितिरुत्थाय ददृशे कुमाराननलप्रभान्॥ इंद्रेन सहितान् देवी पर्यतुष्यदनिंदिता॥६८॥अथेंद्रमाह ताताऽहमादित्यानां भयावहम् ॥अपत्यमिच्छंत्यचरं व्रतमेतत्सुदुष्करम् ॥ ६९ ॥॥एकः संकल्पितः पुत्रः सप्तसप्ताऽभवन्कथम् ॥ यदि ते विदितं पुत्र सत्यं कथय मा मृषा॥ ७० ॥

यथा ब्रह्मास्त्रेण भवान् ॥ ६५ ॥ यतो दित्या किंचिदूनं संवत्सरं हरिः पूजितः ॥ ६६ ॥ ते मरुतः इन्द्रेण सह पंचाशद्देवाः अभवन् । एवं ते मातृदोषमपोह्येंद्रेण सोमपाः कृताः ॥ ६७ ॥ ततो दितिरुत्थायेंद्रेण सहा ऽग्निप्रभान् कुमारान् दृष्ट्वा संतोषं प्राप ॥ ६८ ॥अथ दितिःप्राह हे तात । आदित्यानां भयदं पुत्रमिच्छंती व्रतमचरम् ॥ ६९ ॥ ते सप्त सप्तधा कथं बभूवुः । यदि त्वया सत्यं ज्ञातं तर्हि कथय ॥ ७० ॥

इंद्र उवाच ॥ हे अंब ! तव विचारं ज्ञात्वा व्रतच्छिद्रं वीक्ष्योदरं गत्वा गर्भं सप्तधाऽच्छिदम् ॥७१॥ पुनश्च प्रत्येकं सप्तधा अच्छिदम् । तथापि न मम्रुः । मया तदाश्चर्यं वीक्ष्य हरिपूजायाः सिद्धिर्दृष्टा ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ये निष्कामाः हरिमाराधयंति ते स्वार्थकुशलाः ॥७४॥ आत्मप्रदं तमाराध्य विषयभोगं को वृणीते ॥ ७५ ॥ अतो हे मातः ! मम दौरात्म्यं क्षंतुमर्हसि ॥ ७६॥ श्रीशुक उवाच ॥ तदा दितिस्तस्य शुद्धभावं दृष्ट्वैतान् पालय तव साहाय्यं करिष्यंति इत्याह । ततः इंद्रस्तां नत्वा तैः सह दिवं ययौ ॥७७॥ हे राजन् ! तव मरुतां जन्म कथितं भूयः किं कथयामि

इन्द्र उवाच ॥ अंब तेऽहं व्यवसितमुपधार्यागतोऽतिकम् ॥ लब्धांतरोऽच्छिदं गर्भमर्थबुद्धिर्न धर्मवित् ॥७१॥ कृतो मे सप्तधा गर्भ आसन्सप्त कुमारकाः ॥ तेऽपि चैकैकशो वृक्णाः सप्तधा नापि मम्रिरे ॥७२॥ ततस्तत्परमाश्चर्यं वीक्ष्याध्यवसितं मया ॥ महापुरुषपूजायाः सिद्धिः काऽप्यानुषंगिणी ॥७३॥ आराधनं भगवत ईहमाना निराशिषः ॥ ये तु नेच्छंत्यपि परं ते स्वार्थकुशलाः स्मृताः ॥७४॥ आराध्यात्मप्रदं देवं स्वात्मानं जगदीश्वरम् ॥ को वृणीते गुणस्पर्शं बुधः स्यान्नरकेऽपि यत् ॥ ७५ ॥ तदिदं मम दौर्जन्यं बालिशस्य महीयसि ॥ क्षंतुमर्हसि मातस्त्वं दिष्ट्या गर्भो मृतोत्थितः ॥७६॥ श्रीशुक उवाच ॥ इन्द्रस्तयाऽभ्यनुज्ञातः शुद्धभावेन तुष्टया ॥ मरुद्भिः सह तां नत्वा जगाम त्रिदिवं प्रभुः ॥ ७७ ॥ एवं ते सर्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ मंगलं मरुतां जन्म किं भूयः कथयामि ते ॥ ७८ ॥ इति श्रीभाग० म० षष्ठ० मरुद्गणजन्माऽनुकथनं नामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८॥ छ॥ राजोवाच ॥ व्रतं पुंसवनं ब्रह्मन्भवता यदुदीरितम् ॥ तस्य वेदितुमिच्छामि येन विष्णुः प्रसीदति ॥१॥ श्रीशुक उवाच ॥ शुक्ले मार्गशिरे पक्षे योषिद्भर्तुरनुज्ञया ॥ आरभेत व्रतमिदं सार्वकामिकमादितः ॥ २ ॥

॥७८ ॥ इति श्रीभागवते षष्ठस्कंधे चूर्णिकायां अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ऊनविंशे तु यत्प्रोक्तं कश्यपेन दितेर्व्रतम् । तदेव विवृतं लोके हिताय हरितोषणम् ॥ १ ॥ राजोवाच ॥ हे ब्रह्मन् ! भवता यत् पुंसवनं व्रतं कथितं तत्प्रकारं ज्ञातुमिच्छामि ॥ १ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ मार्गशीर्षशुक्लपक्षप्रतिपदि स्त्री भर्तुरनुज्ञया सार्वकामिकं व्रतमारभेत ॥ २ ॥

पूर्वं मरुतां जन्म निशम्य ब्राह्मणाज्ञया स्नात्वा श्वेतवस्त्रालंकारान् धृत्वा प्रातर्लक्ष्म्या सह विष्णुं पूजयेत्॥३॥पूजादौ नमस्कारो निरपेक्षाय पूर्णकामाय महाविभूतिपतये ते नमोऽस्त्विति॥४॥हे ईश ! त्वं सर्वगुणैर्युक्तः॥५॥हे विष्णुपत्नि ! हे महामाये ! ते नमोऽस्तु ।ॐनमो भगवते महापुरुषायेति मंत्रेणावाहनादिषोडशोपचारैः पूजयेत् । अनेनैव मंत्रेणाऽग्नौ हविश्शेषेण द्वादशाहुतीर्जुहुयात् ॥६॥७॥ एवं भक्त्या श्रियं विष्णुं च नित्यं

निशम्य मरुतां जन्म ब्राह्मणाननुमंत्र्य च ॥ स्नात्वा शुक्लदती शुक्ले वसीतालंकृतांऽबरे ॥ पूजयेत्प्रातराशात्प्राग्भगवंतं श्रिया सह ॥ ३ ॥ अलं ते निरपेक्षाय पूर्णकाम नमोऽस्तु ते ॥ महाविभूतिपतये नमः सकलसिद्धये ॥ ४ ॥ यथा त्वं कृपया भूत्या तेजसा महिनौजसा ॥ जुष्ट ईशगुणैः सर्वैस्ततोसि भगवान्प्रभुः ॥ ५ ॥ विष्णुपत्नि महामाये महापुरुषलक्षणे ॥ प्रीयतां मे महाभागे लोकमातर्नमोऽस्तु ते ॥ ६ ॥ ॐ नमो भगवते महापुरुषाय महानुभावाय महाविभूतिपतये सह महाविभूतिभिर्बलिमुपाहराणीति ॥ अनेनाऽहरहर्मंत्रेण विष्णोरावाहनाऽर्घ्यपाद्योपस्पर्शनस्नानवासउपवीतविभूषणगंधपुष्पधूपदीपोपहाराद्युपचारांश्च समाहित उपहरेत्॥ हविश्शेषं तु जुहुयादनले द्वादशाऽहुतीः॥७॥ॐनमो भगवते महापुरुषाय महाविभूतिपतये स्वाहेति ॥ श्रियं विष्णुं च वरदावाशिषां प्रभवावुभौ ॥ भक्त्या संपूजयेन्नित्यं यदीच्छेत्सर्वसंपदः ॥ ८ ॥ प्रणमेद्दंडवद्भूमौ भक्तिप्रह्वेण चेतसा ॥ दशवारं जपेन्मंत्रं ततःस्तोत्रमुदीरयेत् ॥९॥ युवां तु विश्वस्य विभूः जगतः कारणं परम् ॥ इयं हि प्रकृतिः सूक्ष्मा माया शक्तिर्दुरत्यया ॥ १० ॥ तस्या अधीश्वरः साक्षात्त्वमेव पुरुषः परः ॥ त्वं सर्वयज्ञ इज्येयं क्रियेयं फलभुग्भवान् ॥११॥ गुणव्यक्तिरियं देवी व्यंजको गुणभुग्भवान् ॥ त्वं हि सर्वशरीर्यात्मा श्रीः शरीरेंद्रियाशया ॥ नामरूपे भगवति प्रत्ययस्त्वमपाश्रयः ॥ १२ ॥

संपूज्य ॥८ ॥ भूमौ दंडवत् प्रणम्य तन्मंत्रं दशवारं जपित्वा प्रार्थयेत् ॥९॥ युवां सर्वजगतः कारणम् । इयं माया शक्तिः ॥१०॥ तस्याः साक्षात्त्वमीश्वरोसि ॥ ११ ॥ त्वं सर्वशरीरिणामात्मा नामरूपयोः प्रकाशः आधारश्चासि ॥ १२ ॥

१ नामरूपयोः प्रकाशः ।

युवां त्रिलोकस्य वरदौ । अतो मम मनोरथं कुरुताम् ॥ १३ ॥ एवं स्तुत्वाऽऽचमनं दत्त्वा पुनरर्चयेत् ॥ १४ ॥ ततो भक्त्या स्तोत्रेण स्तुत्वा यज्ञोच्छिष्टमवघ्राय पुनरर्चयेत्॥ १५ ॥ परमभक्त्या पतिं च सेवयेत् । पतिश्च स्वयं प्रेमयुक्तः सन् पत्न्या अनुकूलो भवेत् ॥ १६ ॥ यदा पत्न्याः रजस्वलादिदोषे जाते भर्ता सर्वकर्माणि कुर्यात् । एकेनापि कृतमुभयोरपि फलं भवति ॥ १७ ॥ इदं विष्णोर्व्रतं कथंचन न छिंद्यात् ।

यथा युवां त्रिलोकस्य वरदौ परमेष्ठिनौ ॥ तथा म उत्तमश्लोक संतु सत्या महाशिषः ॥१३॥ इत्यभिष्टूय वरदं श्रीनिवासं श्रिया सह ॥ तन्निस्सार्योपहरणं दत्त्वाऽऽचमनमर्चयेत् ॥ १४ ॥ ततः स्तुवीत स्तोत्रेण भक्तिप्रह्वेण चेतसा ॥ यज्ञोच्छिष्टमवघ्राय पुनरभ्यर्चयेद्धरिम् ॥ १५ ॥ पतिं च परया भक्त्या महापुरुषचेतसा ॥ प्रियैस्तैस्तैरुपनमेत्प्रेमशीलः स्वयं पतिः ॥ बिभृयात्सर्वकर्माणि पत्न्या उच्चावचानि च ॥ १६ ॥ कृतमेकतरेणापि दंपत्योरुभयोरपि ॥ पत्न्यां कुर्यादनर्हायां पतिरेतत्समाहितः॥१७॥विष्णोर्व्रतमिदंबिभ्रन्न विहन्यात्कथंचन॥ विप्रान्स्त्रियोवीरवतीःस्रग्गंधबलिमंडनैः॥अर्चेदहरहर्भक्त्या देवं नियममास्थितः॥१८॥उद्वास्य देवं स्वे धाम्नि तन्निवेदितमग्रतः॥अद्यादात्मविशुद्ध्यर्थं सर्वकामर्द्धये तथा॥१९॥एतेनपूजाविधिना मासान्द्वादश हायनम्॥नीत्वाऽथोपचरेत्साध्वी कार्त्तिके चरमेऽहनि ॥२०॥ श्वोभूतेऽप उपस्पृश्य कृष्णमभ्यर्च्य पूर्ववत् ॥ पयः शृतेन जुहुयाच्चरुणा सह सर्पिषा ॥पाकयज्ञविधानेन द्वादशैवाहुतीः पतिः ॥ २१ ॥ आशिषः शिरसाऽऽदाय द्विजैः प्रीतैः समीरिताः ॥ प्रणम्य शिरसा भक्त्या भुंजीत तदनुज्ञया ॥ २२ ॥ आचार्यमग्रतः कृत्वा वाग्यतः सह बंधुभिः ॥ दद्यात्पत्न्यै चरोः शेषं सुप्रजास्त्वं सुसौभगम् ॥ २३ ॥

ततो विप्रान् सुवासिनीश्च स्रग्गंधोपहारैर्नित्यमर्चयेत् ॥ १८ ॥ एवमुद्वास्य तन्निवेदितान्नमश्नीयात् ॥ १९ ॥ एवं द्वादश मासान् कृत्वा कार्त्तिकांतेऽमावास्यायामुपवसेत् ॥ २० ॥ श्वः प्रातः स्नात्वा पूर्ववद् विष्णुं संपूज्य पायसेन घृतमिश्रचरुणा यथाविधि द्वादशाहुतीर्जुहुयात् ॥ २१ ॥ द्विजाशीर्वादं गृहीत्वा प्रणम्य ॥ २२॥ आचार्यमग्रतः कृत्वा वाग्यतो बंधुभिः सह भुंजीत ॥ ततश्चरोः शेषं पत्न्यै दद्यात् ॥ २३ ॥

एवं कृते पुमानीप्सितार्थं लभते स्त्री सुसौभाग्यं श्रियं सुप्रजाः यशश्च लभते ॥ २४ ॥ कन्योत्तमं वरम् । विधवा सद्गतिम् । मृतप्रजा जीवत्सुता भवति । दुर्भगा सुभगा भवेत् ॥ २५ ॥ कुरूपा सुरूपं लभते । यो देवपितृकर्माणि तदिदं पठेत् तस्य देवपित्रोरनंततृप्तिर्भवेत् ॥ २६ ॥ अग्निः

एतच्चरित्वा विधिवद्व्रतं विभोरभीप्सितार्थं लभते पुमानिह ॥ स्त्री त्वेतदास्थाय लभेत सौभगं श्रियं प्रजां जीवपतिं यशो गृहम् ॥२४॥ कन्या च विंदेत समग्रलक्षणं वरं त्ववीरा हतकिल्बिषा गतिम् ॥ मृतप्रजा जीवसुता धनेश्वरी सुदुर्भगा सुभगा रूपमग्र्यम् ॥ २५ ॥ विंदेद्विरूपा विरुजा विमुच्यते य आमयावींद्रियकल्पदेहम् ॥ एतत्पठन्नाऽभ्युदये च कर्मण्यनंततृप्तिः पितृदेवतानाम् ॥ २६ ॥ तुष्टाः प्रयच्छंति समस्तकामान्होमाऽवसाने हुतभुक्छ्रीर्हरिश्च राजन्महन्मरुतां जन्म पुण्यं दितेर्व्रतं चाभिहितं महत्ते ॥ २७ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणेऽष्टादशसाहस्र्यांपारमहंस्यां संहितायां षष्ठस्कंधे पुंसवनव्रतकथनं नामैकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ ॥ छ ॥ समाप्तोऽयं षष्ठः स्कंधः ॥ ६ ॥

श्रीर्हरिश्च सर्वान् कामान् ददाति । हे राजन् ! मरुतां जन्म दितेर्व्रतं च ते कथितम् ॥ २७ ॥ इति श्रीभागवते षष्ठस्कन्धे चूर्णिकायां एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ अनुमानेन चूर्णिकाग्रन्थसंख्या ६४० । अस्मिन् स्कन्धे वृत्ताऽनुष्टप्गद्यश्लोकग्रंथसंख्या--८४६ ॥

॥ समाप्तोऽयं षष्ठस्कन्धः ॥

इदं पुस्तकं मुम्बय्यां श्रीकृष्णदासात्मजक्षेमराजश्रेष्ठिना

स्वकीये "श्रीवेङ्कटेश्वर" (स्टीम्) मुद्रणालये मुद्रितम् ।

संवत् १९८० शके १८४५.

५२

॥ इति सच्चूर्णिके श्रीमद्भागवते षष्ठस्कन्धः समाप्तः ॥